Footloose migranten in beeld

Erik Snel, Marije Faber, Mark van Ostaijen en Godfried Engbersen

Onderzoeksgroep CIMIC

Erasmus Universiteit Rotterdam

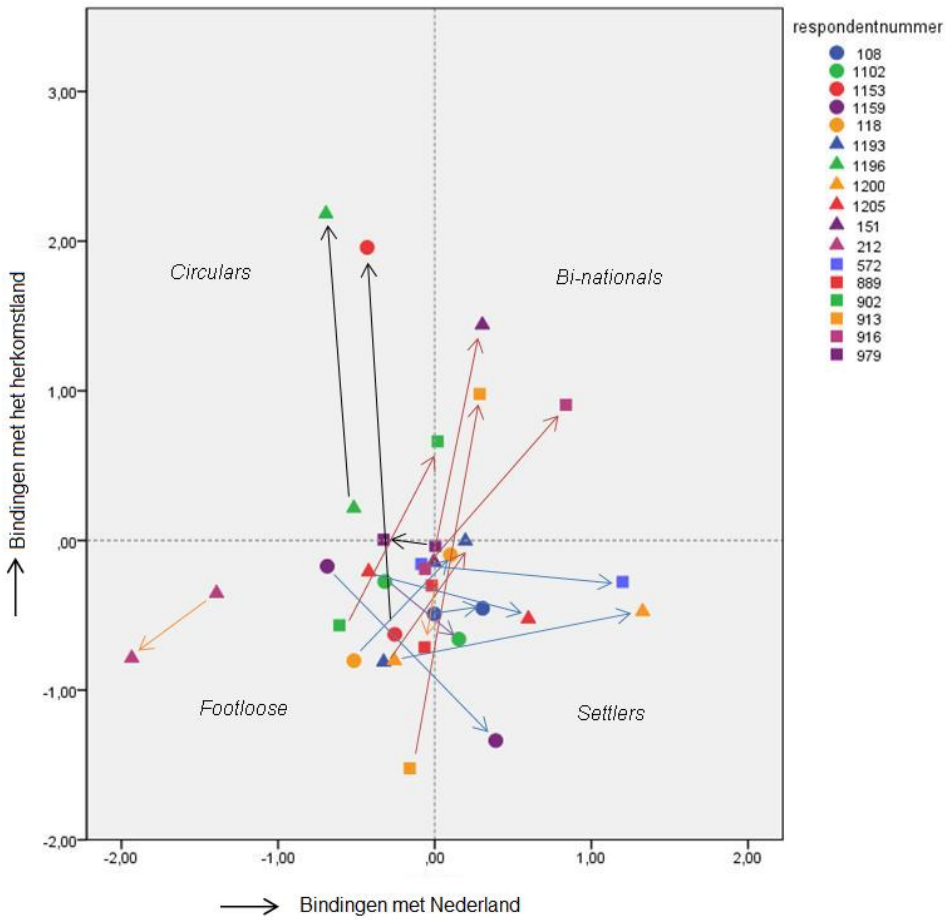

CITIZENSHIP MIGRATION CITY

Inhoudsopgave[1]

Inhoudsopgave 2
1. Inleiding 3
Eenzijdig beeld 3
Samenvatting van de resultaten 4
2. *Footloose* migranten in Rotterdam en Den Haag 6
Vier patronen van arbeidsmigratie 6
Kenmerken van footloose migranten 8
Migratiepatronen in dynamisch perspectief 13
Samenvatting en conclusie 18
3. Dakloze Midden- en Oost-Europeanen in Rotterdam en Den Haag 20
Omvang 20
Achtergrond dakloosheid 25
Conclusie 27
4. Slotbeschouwing 30
Bibliografie 35
Appendix 37

[1] Een deel van deze publicatie is eerder verschenen als: E. Snel, M. Faber en G. Engbersen, Footloose migranten in beeld (www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2014/10/16/footloose-migranten-in-beeld.html)

1. Inleiding

Eenzijdig beeld

Het gangbare beeld van Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten in Nederland was lange tijd dat zij tijdelijk hier zijn om laagbetaald en vaak onzeker werk te doen, voornamelijk in de land- en tuinbouw en in sommige industriesectoren. Dit eenzijdige beeld klopt slechts ten dele, zo blijkt uit diverse studies over Midden- en Oost-Europeanen in Nederland (vgl. Weltevrede et al. 2009; Dagevos et al. 2011; Engbersen et al. 2011 en 2013; Snel et al. 2013; Van Ostaijen et al. 2014). Lang niet alle arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa passen in het stereotype beeld van de tijdelijke 'MOE-landers'. Bovengenoemde studies laten zien dat er onder de categorie Midden- en Oost-Europeanen in Nederland veel meer diversiteit bestaat dan veelal wordt aangenomen. Lang niet alle nieuwe Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten werken in de tuinbouw of doen ander ongeschoold werk. En lang niet iedereen verblijft slechts tijdelijk in Nederland om hier te werken, inmiddels is er ook een aanzienlijke (en naar alle waarschijnlijkheid toenemende) vestigingsmigratie vanuit Midden- en Oost-Europa in Nederland. Om aan deze diversiteit onder Midden- en Oost-Europese migranten in Nederland recht te doen, onderscheiden Engbersen et al. (2011; 2013) vier typen Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten in Nederland: circulaire migranten, vestigingsmigranten, transnationale migranten en *footloose* migranten.

In deze notitie focussen we op de categorie van *footloose* migranten, dat zijn migranten die een relatief zwakke binding hebben met zowel Nederland als met het herkomstland. Wij besteden aan deze categorie specifieke aandacht, omdat daarover relatief weinig bekend is en omdat er zorgen zijn dat ongebonden arbeidsmigranten (die vaak een onzekere arbeidsmarkt- en huisvestingspositie hebben) het risico kunnen lopen op *dakloosheid*. Daarom bewandelen we in deze onderzoeksnotitie twee wegen.

1 Ten eerste maken we een (her-)analyse van gegevens die eerder zijn verzameld in het kader van het onderzoeksproject *Arbeidsmigratie in vieren* en in een latere follow up studie *Migratiepatronen in dynamisch perspectief* (Engbersen et al. 2011 en 2014). Daarbij zullen we ons vooral richten op de steden Rotterdam en Den Haag.

2 Ten tweede bespreken we wat bekend is over dakloosheid onder Midden- en Oost-Europese migranten. De gegevens uit de gememoreerde onderzoeken richten zich op arbeidsmigranten. Daarin is niet systematisch gezocht naar daklozen. Daarom baseren we ons voor deze notitie op eerder onderzoek dat is verricht in Den Haag naar deze thematiek (Snel et al. 2011), in Rotterdam (Hemmink en Rodenburg, 2013) en op gegevens die

verzameld zijn in het kader van het internationale onderzoeksproject IMAGINATION (Ostaijen, Faber, Engbersen en Scholten, 2015) en door onderzoekers van het WODC (Van Gestel, Van Straalen en Verhoeven, 2014). Ook gegevens uit verschillende monitoren van de Gemeente Rotterdam en Gemeente Den Haag en andere relevante bronnen hebben ons geholpen dit deel te voltooien.

Middels deze twee onderzoekswegen is het mogelijk gebleken om een scherper beeld te krijgen van footloose migranten. In hoofdstuk 2 scherpen we ons beeld aan de hand van een analyse van de surveygegevens. in hoofdstuk 3 gaan we nader in op het vraagstuk van dakloosheid onder migranten uit Midden- en Oost-Europa.

Samenvatting van de resultaten

Hoofdstuk 2 van deze notitie geeft een overzicht van de bevindingen over footloose migranten in Rotterdam en Den Haag op basis van diverse surveys onder Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten in beide steden. Footloose migranten worden hier opgevat als migranten die een relatief zwakke binding hebben met zowel Nederland als met het herkomstland. Ongeveer één op de drie respondenten uit Rotterdam en Den Haag behoorde tot deze categorie. Het betreft vooral Bulgaarse arbeidsmigranten. Ruim de helft van de footloose migranten in Rotterdam en Den Haag verblijft nog maar kort (hooguit 1 jaar) in Nederland. Verder blijkt dat zij – meer dan de andere typen migranten – een relatief gemarginaliseerde maatschappelijke categorie vormen. Twee derde van hen beschikt niet over zelfstandige woonruimte in Nederland, maar bewoont een – veelal met anderen gedeelde – kamer in een woning of pension. Ruim de helft van de footloose migranten in Rotterdam en Den Haag werkt naar eigen zeggen informeel. Kijken we echter naar de *ontwikkelingsdynamiek* van deze categorie, dan ontstaat een ander beeld. Juist bij de footloose migranten blijkt er veel veranderd als we hen drie jaar later, in 2013, opnieuw interviewen. Sommigen van hen zijn uit Nederland vertrokken, anderen zijn inmiddels beter gevestigd. Ze hebben een sterkere band met Nederland gekregen en/of sterkere bindingen met het herkomstland gekregen. Slechts vier van de 23 footloose migranten uit 2010 behoren drie jaar later nog steeds tot deze categorie. Dit zijn wellicht de meest problematische gevallen: ze verblijven inmiddels al langere tijd in Nederland, maar hebben hun weg in de Nederlandse samenleving nog steeds niet gevonden en hebben bovendien een zwakke band met het herkomstland.

Hoofdstuk 3 besteedt aandacht aan de omvang en achtergronden van dakloosheid van Midden- en Oost-Europese migranten. Hoewel adequate gegevens over het aantal dakloze Midden- en

Oost-Europeanen in de Nederlandse steden niet voorhanden zijn, vooral omdat zij als gevolg van bestaande institutionele regelingen (m.n. het criterium van regiobinding) veelal geen toegang hebben tot de reguliere nachtopvang, komen we tot een voorzichtige schatting dat het zowel in Rotterdam als Den Haag om tussen de 100 en 200 daklozen gaat. Dat dakloze Midden- en Oost-Europeanen veelal geen toegang hebben tot de nachtopvang voor daklozen betekent dat velen van hen gedwongen zijn op straat of in portieken te overnachten met alle gevolgen van dien op het vlak van overlast (zeker als sprake is van overvloedig alcoholgebruik). Wel lijken de problemen rond dakloze Midden- en Oost-Europeanen in Nederlandse steden zoals Rotterdam en Den Haag beperkter dan in enkele andere West-Europese steden, zoals Londen en Brussel. Deze groep van Midden-en Oost-Europese daklozen is merendeels dakloos geraakt door verlies van werk en, al dan niet indirect, ook van huisvesting. Een klein deel van de daklozen in Rotterdam en Den Haag is dakloos geraakt door verslavings- of psychische problemen, die vaak ook al in het herkomstland aanwezig waren. Er lijkt geen sprake van een aanzuigende werking van Nederlandse daklozenvoorzieningen op burgers uit Midden- en Oost-Europa die kampen met dergelijke individuele problemen. Ook lijkt het abrupt beëindigen van tijdelijke arbeids- en huisvestingscontracten niet te leiden tot een grote druk op daklozenvoorzieningen. Deze groep keert terug naar het herkomstland of wordt tijdelijk opgevangen in eigen kring totdat nieuw (tijdelijk) werk is gevonden. Voor de groep daklozen uit Midden- en Oost-Europa, die voornamelijk uit Poolse migranten bestaat, dient niettemin aandacht te zijn. Vroegtijdige interventies in de vorm van re-integratie in de samenleving of hulp bij vrijwillige terugkeer strekken tot de aanbeveling.

In onze slotbeschouwing wordt enige relativering aangebracht in de problematisering van ‘footloose migranten’ door onder meer het meervoudige en non-intentionele karakter van deze groep in kaart te brengen. Door het uitlichten van enkele achterliggende factoren die ten grondslag liggen aan non-registratie en de geringe kennis van het Nederlands is te zien welke complexe spanningsvelden bepaald ‘ongewenst gedrag’ in de hand werken. EU arbeidsmigranten in het algemeen, en footloose migranten in het bijzonder bevinden zich sociaal-economisch en sociaal-cultureel gezien in een kwetsbare en afhankelijke positie. Door een *industrie van tussenpersonen* zijn sommige migranten *meervoudig afhankelijk* van hun werkgever, een afhankelijkheid die op allerlei manieren door kan werken in non-registratie of het niet leren van de Nederlandse taal. Daarbij is het van groot belang om onderscheid te maken tussen onwil en onmacht. De slotbeschouwing toont dat dit niet zo eenduidig is en dat er veelal sprake is van een combinatie van beiden. Een realistisch beeld daarop is onontbeerlijk voor effectief overheidsbeleid.

2. *Footloose* migranten in Rotterdam en Den Haag

Vier patronen van arbeidsmigratie

Alvorens in te zoomen op de categorie van footloose migranten beginnen we met een algemene omschrijving en enkele vergelijkende cijfers over de vier soorten arbeidsmigranten in twee Nederlandse steden: Rotterdam en Den Haag.

Volgens Engbersen et al. (2011) verschillen deze vier typen migranten van elkaar langs twee verschillende dimensies: enerzijds de mate waarin migranten gebonden zijn met Nederland als bestemmingsland en anderzijds de mate waarin ze verbonden zijn met het herkomstland. Door beide dimensies op elkaar te verbinden, kan een onderscheid gemaakt worden tussen vier ideaaltypen of patronen van arbeidsmigratie. Het eerste patroon is dat van *tijdelijke, circulaire migratie*. Het betreft vooral buitenlandse werknemers die hier laaggeschoold en vaak tijdelijk werk doen. Het gevolg is dat ze veelal elk jaar een tijd in het buitenland verblijven om te werken, maar tussendoor steeds terugkeren naar het herkomstland. Sommige arbeidsmigranten gaan zelfs ieder weekend terug naar het herkomstland en verblijven enkel doordeweeks in Nederland om te werken; men zou hen internationale forensen ('international commuters') kunnen noemen (vgl. Wallace 2002). Onder deze categorie vallen ook migranten die eenmalig of korte tijd migreren om daarmee geld te verdienen dat vervolgens in het thuisland wordt geïnvesteerd ('target earners'). Kenmerkend voor deze eerste categorie is dat men doorgaans zwakke bindingen met de Nederlandse samenleving heeft, maar tegelijkertijd sterke bindingen met het herkomstland. Het tweede patroon is dat van *transnationale migratie*. Het betreft hier arbeidsmigranten die – net als *expats* – middellang in het bestemmingsland verblijven. Zij hebben een relatief gevestigde arbeid- en huisvestingspositie in het bestemmingsland, maar onderhouden ook nog sterke banden met het herkomstland. Ze hebben dus sterke bindingen met zowel het bestemmings- als het herkomstland. Het derde patroon is *vestigingsmigratie*. Het betreft migranten die erin geslaagd zijn een stabiele arbeid- en huisvestingspositie te realiseren en ook hun partner en (eventueel) kinderen hebben laten overkomen. Zij hebben een sterke band met Nederland, maar steeds zwakker wordende bindingen met het herkomstland. Tot slot zijn er migranten die als *footloose* (of 'ongebonden') worden aangeduid. Het zou hier deels hoogopgeleide migranten betreffen die van de ene in de andere internationale baan 'hoppen' – *global nomads* (Bauman 1998) – maar deels ook migranten in meer marginale maatschappelijke posities. Kenmerkend voor de footloose migranten is in ieder geval dat ze zowel weinig geworteld zijn in de Nederlandse samenleving als ook weinig binding hebben met het herkomstland (zie figuur 1).

Figuur 1. Vier patronen van arbeidsmigratie

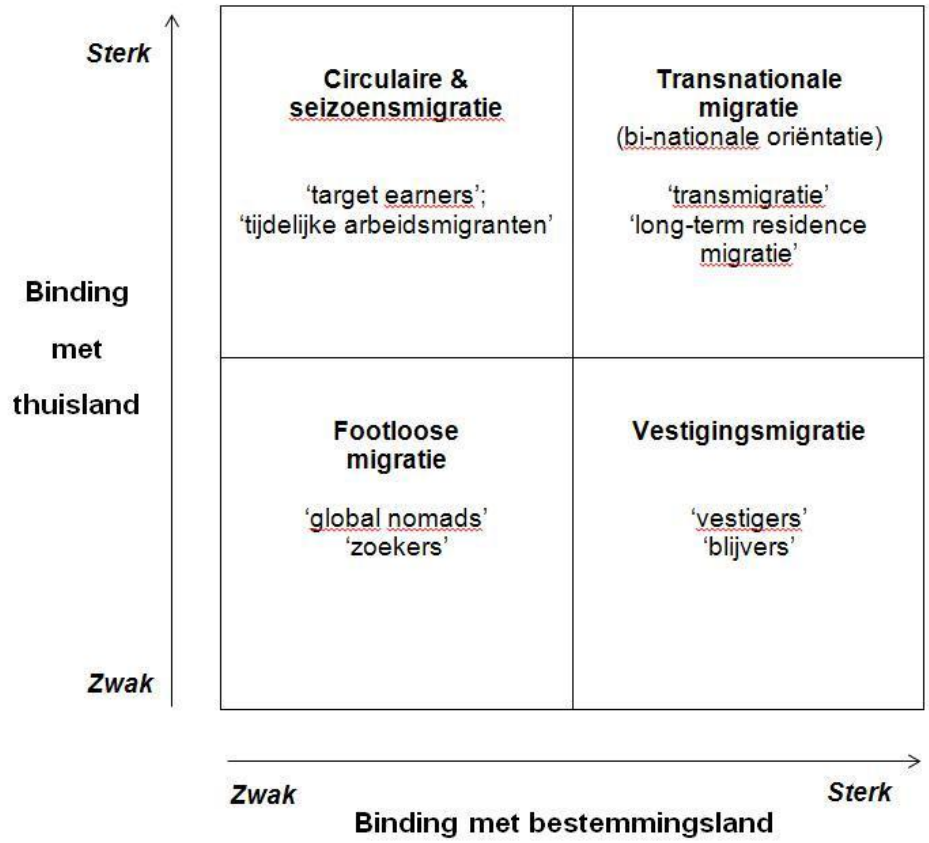

Bron: Engbersen et al. 2013

Uitgangspunt van deze typologie van migratiepatronen is dus dat zowel tijdelijke, circulaire migranten als footloose migranten een relatief zwakke binding met de Nederlandse samenleving hebben. Dit lijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat zij weinig contact hebben met Nederlanders, vrijwel geen Nederlandse vrienden hebben, de Nederlandse taal slecht spreken en het Nederlandse nieuws slecht volgen. Transnationale migranten en vestigers hebben op al deze punten een sterker verband met de Nederlandse samenleving. Circulaire en footloose migranten zijn ook in formele zin zwak verbonden met de Nederlandse samenleving. Velen van hen hebben geen burgerservicenummer (BSN-nummer) en vaak zijn ze niet formeel ingeschreven bij de gemeente waar ze wonen (GBA). Transnationale en vestigingsmigranten hebben op al deze punten een sterkere binding met de Nederlandse samenleving. Aan de andere kant hebben zowel circulaire als transnationale migranten een sterkere binding met het herkomstland dan footloose migranten en vestigingsmigranten. Dit verschil blijkt vooral uit het feit dat circulaire en transnationale migranten beduidend meer geld overmaken naar het land van herkomst

(‘*remittances’*) dan vestigings- en footloose migranten. Ook bezoeken circulaire en transnationale migranten het herkomstland vaker en beschikken ze vaker over een eigen huis in het herkomst land dan vestigings- en footloose migranten (gegevens: Engbersen et al. 2011: 117). Footloose migranten hebben dus een zwakke binding met zowel Nederland als met het herkomstland.

Engbersen et al. (2011; 2013) gebruikten deze typologie van patronen van arbeidsmigranten om Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten nader te typeren. Ze baseerden hun analyse op gegevens van een enquête onder 654 arbeidsmigranten afkomstig uit Polen, Roemenië en Bulgarije. Het onderzoek was uitgevoerd in elf Nederlandse gemeen: Rotterdam, Den Haag, Westland, Dordrecht, Breda, Moerdijk, Zundert, Katwijk, Hillegom, Lansingerland en Pijnacker-Nootdorp. In sommige gemeenten waren slechts 25 arbeidsmigranten geïnterviewd, in Rotterdam en Den Haag waren in totaal 284 arbeidsmigranten geïnterviewd. In deze beschouwing gebruiken we alleen gegevens van respondenten uit Rotterdam of Den Haag, met een geldige waarde op één van de vier typen migranten (N=274). De interviews waren grotendeels uitgevoerd door *native speaking* interviewers, merendeels buitenlandse studenten van de Erasmus Universiteit. De respondenten waren gevonden door middel van *snowball-sampling* en ook door op plekken te zoeken waar veel Midden- en Oost-Europeanen komen (o.a. bij kerken, buurtsupermarkten met Midden- of Oost-Europese signatuur, in een van de “Polenhotels” in Westland, enz.). De onderzoekers maakten dus geen gebruik van een representatieve steekproef van bij de gemeente (GBA) geregistreerde Polen, Roemenen en Bulgaren. Als gevolg daarvan interviewden ze ook veel migranten die niet in GBA geregistreerd waren. In Rotterdam had 33% van de respondenten zich (naar eigen zeggen) niet geregistreerd in GBA, in Den Haag had 16% zich niet bij de gemeente ingeschreven. Enkele respondenten wisten niet of ze dat al of niet hadden gedaan (Snel et al. 2010; 2011).

Kenmerken van footloose migranten

Footloose migranten lijken in bepaalde opzichten sterk op circulaire migranten: ze spreken doorgaans weinig Nederlands, hebben weinig contact met Nederlanders en hebben geen Nederlandse vrienden, spreken geen Nederlands in de buurt, slechts een minderheid heeft een Nederlandse bankrekening en de overgrote meerderheid (87%) heeft zich niet formeel bij een Nederlandse gemeente geregistreerd. Aan de andere kant hebben footloose migranten ook zwakke bindingen met het land van herkomst: ze bezoeken het herkomstland minder vaak dan andere migranten, hebben weinig contact met vrienden en familie in het herkomstland, sturen weinig geld (‘*remittances’*) naar en investeren weinig in het herkomstland (vgl. Engbersen et al. 2011: 117).

Wie zijn dan de footloose migranten in Rotterdam en Den Haag? Van de 274 geïnterviewde arbeidsmigranten in beide steden konden er 95 (35%) tot de categorie 'footloose' gerekend worden. In Rotterdam lag het aandeel footloose migranten aanzienlijk hoger dan in Den Haag (45% versus 22%). Van de overige respondenten behoorden er 40% tot de 'vestigingsmigranten', 5% tot de 'circulaire migranten' en 20% tot de 'transnationale migranten'. Vooral het aandeel circulaire migranten is opmerkelijk laag. Waar veel Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten in bijvoorbeeld een gemeente als Westland maar kort blijven en vaak op en neer reizen, is dat in steden als Rotterdam en Den Haag kennelijk minder het geval.

Tabel 1. Plaats waar interview is gehouden

	Footloose migranten		Vestigers		Circulaire migranten		Transnationale migranten		Totaal	
Rotterdam	67	45.0%	52	34,9%	9	6,0%	21	14,1%	149	100%
Den Haag	28	22.4%	58	46,4%	4	3,2%	35	28,0%	125	100%
Totaal	95	34.7%	110	40,1%	13	4,7%	56	20,4%	274	100%

Bron: Arbeidsmigratie in vieren (Engbersen et al. 2011)

De meerderheid van geïnterviewde footloose migranten in Rotterdam en Den Haag (70%) is afkomstig uit Bulgarije; 18% van hen is Pools en 12% is Roemeens. Overigens moet hierbij wel vermeld worden dat Bulgaren (op verzoek van beide gemeenten) oververtegenwoordigd waren in de onderzoekspopulatie.

Tabel 2. Herkomst

	Footloose migranten		Vestigers		Circulaire migranten		Transnationale migranten		Totaal	
Pools	17	17,9%	23	20,9%	3	23,1%	25	44,6%	68	24.8%
Roemeens	11	11,6%	31	28,2%	1	7,7%	14	25,0%	57	20.8%
Bulgaars	66	69,5%	54	49,1%	9	69,2%	17	30,4%	146	53.3%
Anders	1	1,1%	2	1,8%	0	0,0%	0	0,0%	3	1.1%
Totaal	95	100%	110	100%	13	100%	56	100%	274	100%

Bron: Arbeidsmigratie in vieren (Engbersen et al. 2011)

Iets meer dan de helft van de geïnterviewde footloose migranten in beide steden (52%) waren vrouwen. Meer algemeen zijn er in dit onderzoek over Midden- en Oost-Europeanen in Rotterdam en Den Haag meer vrouwen dan mannen geïnterviewd. Qua leeftijdsverdeling wijken de footloose migranten weinig af van de andere geïnterviewde Midden- en Oost-Europeanen: ruim een kwart van hen was tussen 20 en 24 jaar, bijna de helft was tussen 25 en 34 jaar.

Tabel 3. Geslacht en leeftijd

	Footloose migranten		Vestigers		Circulaire migranten		Transnationale migranten		Totaal	
Geslacht										
Man	46	48,4%	34	31,2%	7	53,8%	34	60,7%	121	44.3%
Vrouw	49	51,6%	75	68,8%	6	46,2%	22	39,3%	152	55.7%
Totaal	95	100%	109	100%	13	100%	56	100%	273	100%
Leeftijd										
20-24 jaar	26	27,7%	18	16,5%	0	0%	8	14,3%	52	19.1
25-34 jaar	43	45,7%	61	56,0%	6	46,2%	25	44,6%	135	49.6%
35-49 jaar	20	21,3%	27	24,8%	4	30,8%	19	33,9%	70	25.7%
50 jaar en ouder	5	5,3%	3	2,8%	3	23,1%	4	7,1%	15	5.5%
Totaal	94	100%	109	100%	13	100%	56	100%	272	100%

Bron: Arbeidsmigratie in vieren (Engbersen et al. 2011)

Een opmerkelijk aspect van de footloose migranten in Rotterdam en Den Haag is dat de meerderheid van hen (53%) nog maar kort (hooguit 1 jaar) in Nederland verblijft. Bij de andere typen migranten ligt de gemiddelde verblijfsduur in Nederland veel hoger. Verder denkt ongeveer een kwart van de geïnterviewde footloose migranten hooguit 1 jaar in Nederland te blijven. Dit is iets minder dan bij de circulaire migranten, die per definitie een korte verblijfsintentie hebben, maar aanmerkelijk langer dan bij de vestigingsmigranten en transnationale migranten. Opvallend is ook dat bij drie van de vier migranten typen een ruime minderheid (45-50%) zegt niet te weten hoe lang met in Nederland wil blijven. Deze '*intentional unpredictability*' (Eade, Drinkwater en Garapich, 2007) zou typisch zijn voor veel Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten in West-Europa. Men weet niet of en wanneer men terug gaat óf dat men verder trekt naar een ander EU-land. De vrijheid van reizen binnen de EU maakt een grote flexibiliteit mogelijk.

Tabel 4. Verblijfsduur en verblijfsintentie

	Footloose migranten		Vestigers		Circulaire migranten		Transnationale migranten		Totaal	
Verblijfsduur										
< 1 jaar	48	52,7%	10	9,7%	1	10,0%	8	14,8%	67	26%
1 – 2 jaar	28	30,8%	21	20,4%	2	20,0%	7	13,0%	58	22.5%
2 – 4 jaar	11	12,1%	49	47,6%	4	40,0%	30	55,6%	94	36.4%
4 – 6 jaar	2	2,2%	13	12,6%	2	20,0%	7	13,0%	24	9.3%
> 6 jaar	2	2,2%	10	9,7%	1	10,0%	2	3,7%	15	5.8%
Totaal	91	100%	103	100%	10	100%	54	100%	258	100%
Verblijfsintentie										
< 1 jaar	24	25,3%	8	7,3%	4	30,8%	4	7,1%	40	14.6%
1 – 5 jaar	6	6,3%	46	41,8%	0	0,0%	8	14,3%	60	21.9%
> 5 jaar	20	21,1%	18	16,4%	3	23,1%	16	28,6%	57	20.8%
Weet niet	45	47,4%	38	34,5%	6	46,2%	28	50,0%	117	42.7%
Totaal	95	100%	110	100%	13	100%	56	100%	274	100%

Bron: Arbeidsmigratie in vieren (Engbersen et al. 2011)

Twee derde van de geïnterviewde footloose migranten in Rotterdam en Den Haag heeft geen zelfstandige huisvesting: ze wonen in pensions, delen een kamer met één of meer landgenoten of hebben andere onzelfstandige huisvesting. Overigens heeft ook ruim de helft (54%) van de circulaire migranten onder onze respondenten geen zelfstandige huisvesting; bij de andere categorieën komt dit minder vaak voor.

Tabel 5. Huisvesting

	Footloose migranten		Vestigers		Circulaire migranten		Transnationale migranten		Totaal	
Onzelfstandig	62	65,3%	42	38,5%	7	53,8%	23	41,1%	134	49.1%
Zelfstandig	33	34,7%	67	61,5%	6	46,2%	33	58,9%	139	50.9%
Totaal	95	100%	109	100%	13	100%	56	100%	273	100%

Bron: Arbeidsmigratie in vieren (Engbersen et al. 2011)

Als het gaat om de burgerlijke stand van de footloose migranten is twee derde alleenstaand. Een iets groter percentage (38%) is gehuwd en ongeveer een vijfde is ongehuwd maar heeft wel een partner in Nederland, dan wel in het herkomstland. Veel (54%) footloose migranten in Rotterdam en Den Haag hebben geen kinderen; een op de acht footloose migranten heeft kinderen die nog in het buitenland zijn.

Tabel 6. Burgerlijke staat en kinderen

	Footloose migranten		Vestigers		Circulaire migranten		Transnationale migranten		Totaal	
Burgerlijke staat										
Alleenstaand	31	33,0%	31	28,2%	2	15,4%	10	17,9%	74	27.1%
Gehuwd	36	38,3%	34	30,9%	6	46,2%	21	37,5%	97	35.5%
Ongehuwd met partner	20	21,3%	31	28,2%	3	23,1%	19	33,9%	73	26.7%
Gescheiden/ verweduwd	7	7,4%	14	12,7%	2	15,4%	6	10,7%	29	10.6%
Totaal	94	100%	110	100%	13	100%	56	100%	273	100%
Kinderen										
Geen kinderen	51	54,3%	74	67,3%	2	15,4%	28	50,0%	155	56.8%
Kinderen in Nederland	17	18,1%	25	22,7%	0	0%	9	16,1%	51	18.7%
Kinderen in buitenland	12	12,8%	3	2,7%	7	53,8%	12	21,4%	34	12.5%
Meerderjarige kinderen	14	14,9%	8	7,3%	4	30,8%	7	12,5%	33	12.1%
Totaal	94	100%	110	100%	13	100%	56	100%	273	100%

Bron: Arbeidsmigratie in vieren (Engbersen et al. 2011)

Tot slot de arbeidssituatie van de geïnterviewde Poolse, Bulgaarse en Roemeense migranten in Rotterdam en Den Haag. Een kwart van de footloose migranten had ten tijde van het interview geen werk; ruim de helft (51%) van hen was naar eigen zeggen informeel actief. Eén op de acht footloose migranten werkt voor een uitzendbureau, anderen hadden tijdelijk werk of waren zelfstandig ondernemer. Slechts 2 van de 98 footloose migranten hadden een baan voor onbepaalde tijd. Van de 24 footloose migranten die aangaven geen werk te hebben waren er 20 actief op zoek naar werk. Deze cijfers zijn tekenend voor de marginale arbeidssituatie van de footloose migranten in Rotterdam of Den Haag.2 Van de werkende footloose migranten weten we ook wat voor soort werk zij doen. Opmerkelijk is dat zes footloose migranten een relatief hooggekwalificeerd beroep hebben zoals bijvoorbeeld een ingenieur, een software ontwerper of een promovendus aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hieruit blijkt, zoals al eerder gesteld, dat footloose migranten niet per definitie een gemarginaliseerde maatschappelijke positie hebben. Soms betreft het ook *global nomads* of expats met een gekwalificeerd beroep, maar die weinig binding hebben met zowel het bestemmings- als het herkomst land. Twintig footloose

[2] Overigens had ook de overgrote meerderheid van de circulaire migranten in Rotterdam en Den Haag óf geen óf enkel informeel werk; aangezien het in totaal slechts 13 personen betreft, zijn deze cijfers minder betrouwbaar.

migranten hadden een midden beroepsstatus: het betreft met name migranten die werkzaam zijn in de bouw of als schilder, maar ook een enkele kok of naaister. De grootste groep onder de footloose migranten zijn echter personen met een lage beroepsstatus. Velen van hen werken als schoonmaker (14 personen) of in de land- en tuinbouw (8 personen). Eveneens acht footloose migranten werken als barkeeper, drie als fabrieksarbeider en eveneens drie als babysitter. Het betreft veelal beroepssectoren waarin veel mensen informeel werken (zie Appendix 1 voor een overzicht van beroepen van footloose migranten).

Tabel 7. Arbeidsmarktsituatie

	Footloose migranten		Vestigers		Circulaire migranten		Transnationale migranten		Totaal	
Soort contract*										
Geen werk	24	25.3%	8	7.3%	4	30.8%	4	7.1%	40	14.6%
Onbepaalde tijd	2	2.1%	22	20.0%	0	0%	5	8.9%	29	10.6%
Tijdelijk	7	7.4%	32	29.1%	0	0%	14	25.0%	53	19.3%
Ondernemer	3	3.2%	24	21.8%	0	0%	14	25.0%	41	15.0%
Informeel	50	52.6%	21	19.1%	8	61.5%	15	26.8%	94	34.3%
Uitzendbureau	12	12.6%	10	9.1%	1	7.7%	10	17.9%	33	12.0%
Beroepsstatus										
Geen werk	24	25,3%	8	7,3%	4	30,8%	4	7,1%	40	14.6%
Hoog	6	6,3%	46	41,8%	0	0,0%	8	14,3%	60	21.9%
Midden	20	21,1%	18	16,4%	3	23,1%	16	28,6%	57	20.8%
Laag	45	47,4%	38	34,5%	6	46,2%	28	50,0%	117	42.7%
Totaal	95	100%	110	100%	13	100%	56	100%	274	100%

* Geen totaal weergegeven omdat respondenten meerdere soorten contracten konden hebben.

Bron: Arbeidsmigratie in vieren (Engbersen et al. 2011)

Migratiepatronen in dynamisch perspectief

Eén van de kenmerken van footloose migranten in Rotterdam en Den Haag is dus dat velen van hen (53%) nog maar kort in Nederland verblijven. Hiermee rijst de vraag of de geringe binding van footloose migranten met de Nederlandse samenleving (één van de definiërende karakteristieken van deze categorie) wellicht enkel een kwestie van tijd is en dat ze na langere tijd wel beter integreren in de Nederlandse samenleving. Wellicht dat migranten, die in eerste instantie als footloose geclassificeerd werden, binnen enkele jaren beter geïntegreerde vestigingsmigranten zijn geworden – of weer uit Nederland zijn vertrokken. Om dit na te gaan,

maar ook om uit te zoeken of degenen die in eerste instantie als "circulaire migranten" geclassificeerd werden zich uiteindelijk toch in Nederland vestigden, hebben Engbersen et al. (2014) geprobeerd om respondenten uit hun eerste onderzoek onder Poolse, Roemeense en Bulgaarse arbeidsmigranten nogmaals te benaderen voor een telefonisch interview.

Tijdens de eerste ronde interviews met Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten waren 654 personen geïnterviewd. Deze interviews werden afgenomen tussen 2009 en 2011[3]. Hoewel de studie niet expliciet als panelstudie was opgezet, werd de respondenten gevraagd of zij contactgegevens wilden geven zodat zij in de toekomst wellicht opnieuw benaderd konden worden. 355 respondenten gaven hun telefoonnummer en/of e-mailadres. Met deze contactgegevens zijn de respondenten uit de eerste ronde interviews in 2013 nogmaals benaderd. Uiteindelijk zijn in deze tweede ronde 80 interviews afgenomen, waarvan acht met retourmigranten of respondenten die inmiddels naar een ander land waren gemigreerd. Aan deze laatste respondenten zijn slechts enkele vragen gesteld (onder meer of ze van plan waren ooit naar Nederland terug te keren). Evenals de eerste ronde interviews zijn ook de interviews van deze tweede ronde uitgevoerd door *native speaking* interviewers. In totaal hebben vijf Poolse, Roemeense en Bulgaarse interviewers meegewerkt aan deze studie. Zij belden respondenten uit de eerste ronde, stuurden hen e-mails of probeerden via sociale netwerksites zoals Facebook, LinkedIn of de Poolse sociale netwerk site 'Nasza Klasa'. Uiteindelijk lukte het de interviewers om contact te leggen met 65 Poolse respondenten (waarvan er vier niet meer in Nederland verbleven), met zeven Roemenen en met negen Bulgaren.

Hier zijn we vooral geïnteresseerd naar de footloose migranten uit de tweede ronde van het onderzoek (zie Engbersen et al. 2014).[4] Hoe vergaat het de *footloose* migranten uit het onderzoeksproject *Arbeidsmigratie in vieren* drie jaar later? Van de 72 respondenten die de onderzoekers in de tweede ronde konden terugvinden (alleen degenen die nog in Nederland verbleven), behoorden er 17 (bijna een kwart) indertijd tot de categorie 'footloose'. In de tweede ronde werd hen onder meer gevraagd hoe hun band met de Nederlandse samenleving én met het herkomstland nu is. Het blijkt dat de footloose migranten uit 2010 inmiddels wat beter geïntegreerd zijn in de Nederlandse samenleving. Ze spreken wat vaker Nederlands, zowel met vrienden als in de buurt, hebben meer Nederlandse vrienden, volgen het Nederlandse nieuws iets vaker. Maar nog steeds hebben de footloose migranten uit 2010, net als overigens de circulaire migranten uit 2010, een relatief zwakke binding met de Nederlandse samenleving. Transnationale en vestigingsmigranten scoren ook in 2013 op al deze punten beter dan de

[3] Omdat de meeste interviews (N=493) in 2010 zijn afgenomen, zal in het vervolg van dit hoofdstuk het jaartal 2010 worden gebruikt om de eerste wave aan te duiden.

[4] Het hierna volgende gaat niet meer alleen over Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten in Rotterdam en Den Haag, maar over alle Midden- en Oost-Europeanen uit de verrichte studies.

footloose en circulaire migranten. Qua arbeidsstatus zijn de footloose migranten er zelfs wat op achteruit gegaan ten opzichte van de situatie in 2010; ze zijn met name vaker werkloos.

Op dezelfde manier is ook de binding met het herkomstland van de footloose migranten uit 2010 in kaart gebracht. Opmerkelijk hier is dat juist de footloose migranten in 2013 sterker op het herkomstland georiënteerd zijn dan in 2010 het geval was. Ze gaan vaker terug naar het herkomstland, verblijven er ook langer en sturen meer '*remittances'*; wel hebben ze minder vaak contact met familie in het herkomstland (wellicht mede omdat de nabije familie inmiddels ook is overgekomen). Voor alle andere "typen" migranten geldt daarentegen dat zij zich in 2013 minder op het herkomstland oriënteren dan in 2010 het geval was (gegevens Engbersen et al. 2014).

Een volgende vraag is hoe stabiel deze migratiepatronen zijn. Met andere woorden: valt een respondent die op basis van zijn antwoorden in 2010 als 'footloose' was geclassificeerd in 2013 nog steeds in deze categorie.[5] De onderstaande tabel laat de verandering van migratiepatronen zien van respondenten die zowel in 2010 als 2013 zijn geïnterviewd. Het betreft in totaal 75 respondenten, inclusief zeven respondenten die tijdens dit tweede interview niet meer in Nederland woonden. De patronen laten zowel stabiliteit als dynamiek zien. Stabiliteit zien we vooral bij de vestigingsmigranten en deels ook bij de circulaire migranten. Zo konden 21 van de 28 vestigingsmigranten uit 2010 drie jaar later nog steeds als 'vestiger' geclassificeerd worden. Hetzelfde geldt voor vijf van de acht circulaire migranten uit 2010. Meer dynamiek was er bij de bi- of transnationale migranten uit 2010. Zes van de 18 respondenten uit deze categorie kon in 2013 nog steeds tot de 'bi-nationalen' gerekend worden. Een grotere groep (elf van de 18 'bi-nationalen' uit 2010) kan echter in 2013 tot de vestigingsmigranten gerekend worden. Kennelijk zijn deze transnationale migranten zich meer op Nederland gaan richten en niet, zoals we zelf hadden verwacht, teruggekeerd naar het herkomstland. De patronen die zich voordoen bij de footloose migranten springen echter het meest in het oog. Zij waaieren uit over allerlei verschillende categorieën. Sommigen van hen hebben Nederland inmiddels verlaten, anderen vertonen meer transnationale kenmerken en weer anderen hebben zich ontwikkeld tot vestigingsmigranten. Dat juist footloose migranten uitwaaieren over veel verschillende migratiepatronen kan wellicht worden verklaard doordat dit patroon een typische 'startcategorie' is. Velen van hen waren, zoals we zagen, recent in Nederland aangekomen en het was nog onduidelijk of, hoe lang en op welke wijze ze in Nederland zouden blijven. Dit tekent de

[5] Hier moet kort worden uitgelegd hoe deze classificatie van vier migrantenpatronen heeft plaats gevonden. In de analyses was er geen absolute grens die bepaalde of een respondent in het ene of andere migratiepatroon viel. Respondenten zijn via clusteranalyse aan de hand van diverse kenmerken (de eerder genoemde indicatoren van binding met het herkomst- en bestemmingsland) ingedeeld in vier groepen met een hoge mate van overeenkomst. Aan de hand van data uit 2013 zijn respondenten op dezelfde wijze, op basis van hun bindingen met Nederland en met het herkomstland, opnieuw ingedeeld in één van de vier ideaaltypische patronen.

'*intentional unpredictability*' van deze categorie onder de Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten in Nederland.

Tabel 8. Verandering van migratiepatronen tussen 2010 en 2013 (N=75)

	2010				
2013	**Footloose**	**Vestiger**	**Circulair**	**Bi-nationaal**	**Totaal**
Footloose	4	2	0	0	6
Vestiger	5	21	1	11	38
Circulair	2	0	5	1	8
Bi-nationaal	6	3	1	6	16
Teruggekeerd	5	1	1	0	7
Totaal	23	27	8	18	75

Wanneer we ten slotte, van ieder cluster afzonderlijk, de gemiddelde bindingen met herkomst- en bestemmingsland in 2010 en 2013 met elkaar vergelijken, krijgen we onderstaande grafiek uit figuur 2. Naast de richting van de pijl, is ook de lengte van de pijl van belang. Hoe langer de pijl, hoe sterker de verandering. Deze grafiek weerspiegelt voor een groot deel de eerder uitgesproken verwachtingen en bovenstaande observaties. Zo raken gevestigde migranten almaar meer gevestigd in Nederland en ontwikkelen bi-nationale migranten zich steeds meer in de richting van het vestigingspatroon. Ook circulaire migranten lijken zich gemiddeld genomen meer op Nederland te gaan oriënteren, ten koste van hun oriëntatie op het herkomstland.

De pijl die de ontwikkeling van footloose migranten in figuur 2 beschrijft, is het gevolg van het middelen van individuele veranderingen en geeft daarom niet goed de diversiteit die zich voordoet onder deze categorie weer. Daarom hebben we in figuur 3 nog eens ingezoomd op de veranderingen bij de individuele footloose migranten. Iedere punt in figuur 3 slaat op een individuele footloose migrant. Iedere pijl in de figuur beschrijft de verandering in migratiepatroon die deze individuele respondent tussen 2010 en 2013 heeft doorgemaakt. Zoals duidelijk blijkt, is bij de footloose migranten sprake van een grote variëteit van ontwikkelingen. Dit maakt eens temeer duidelijk dat het footloose migratiepatroon een lastig te vangen en te voorspellen fenomeen is. Desalniettemin valt op dat een aantal footloose migranten zich ontwikkelt in de richting van het transnationale patroon. Zij ontwikkelen dus zowel meer bindingen met het herkomstland als met Nederland. Een mogelijke verklaring hiervoor kan gezocht worden in het feit dat transnationale activiteiten kostbaar kunnen zijn. Een deel van de footloose migranten bevond zich in 2010 nog in een marginale sociaaleconomische positie waardoor zij allerlei transnationale activiteiten niet konden bekostigen. Als zij hun positie in 2013 hebben verbeterd en dus meer geld hebben, zijn ze beter in staat transnationale activiteiten

te ondernemen (zoals '*remittances*' sturen of op bezoek gaan bij familie in het herkomstland). Andere footloose migranten uit 2010 hebben zich in 2013 tot vestigingsmigranten ontwikkeld. Nadat ze langer in Nederland verblijven, oriënteren ze zich ook in sterkere mate op de Nederlandse samenleving. Deze laatste trend zou nog sterker kunnen worden omdat de vereiste dat Roemenen en Bulgaren een tewerkstellingsvergunning (TWV) moeten hebben om formele arbeid in Nederland te kunnen verrichten met ingang van 1 januari 2014 is komen te vervallen. Hierdoor kunnen Roemeense en Bulgaarse arbeidsmigranten makkelijker actief worden op de Nederlandse formele arbeidsmarkt en zich dus makkelijker vestigen (Snel, Faber en Engbersen, 2014).

Figuur 2. Migratiepatronen in dynamisch perspectief

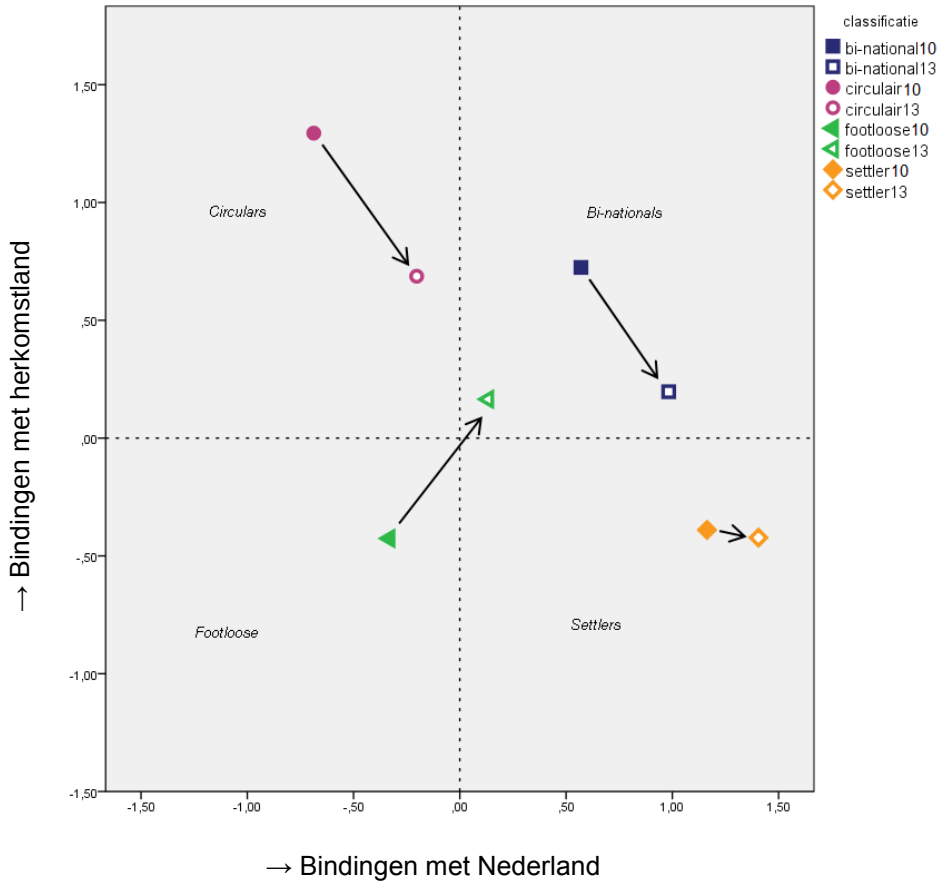

Figuur 3. Diversiteit onder footloose migranten

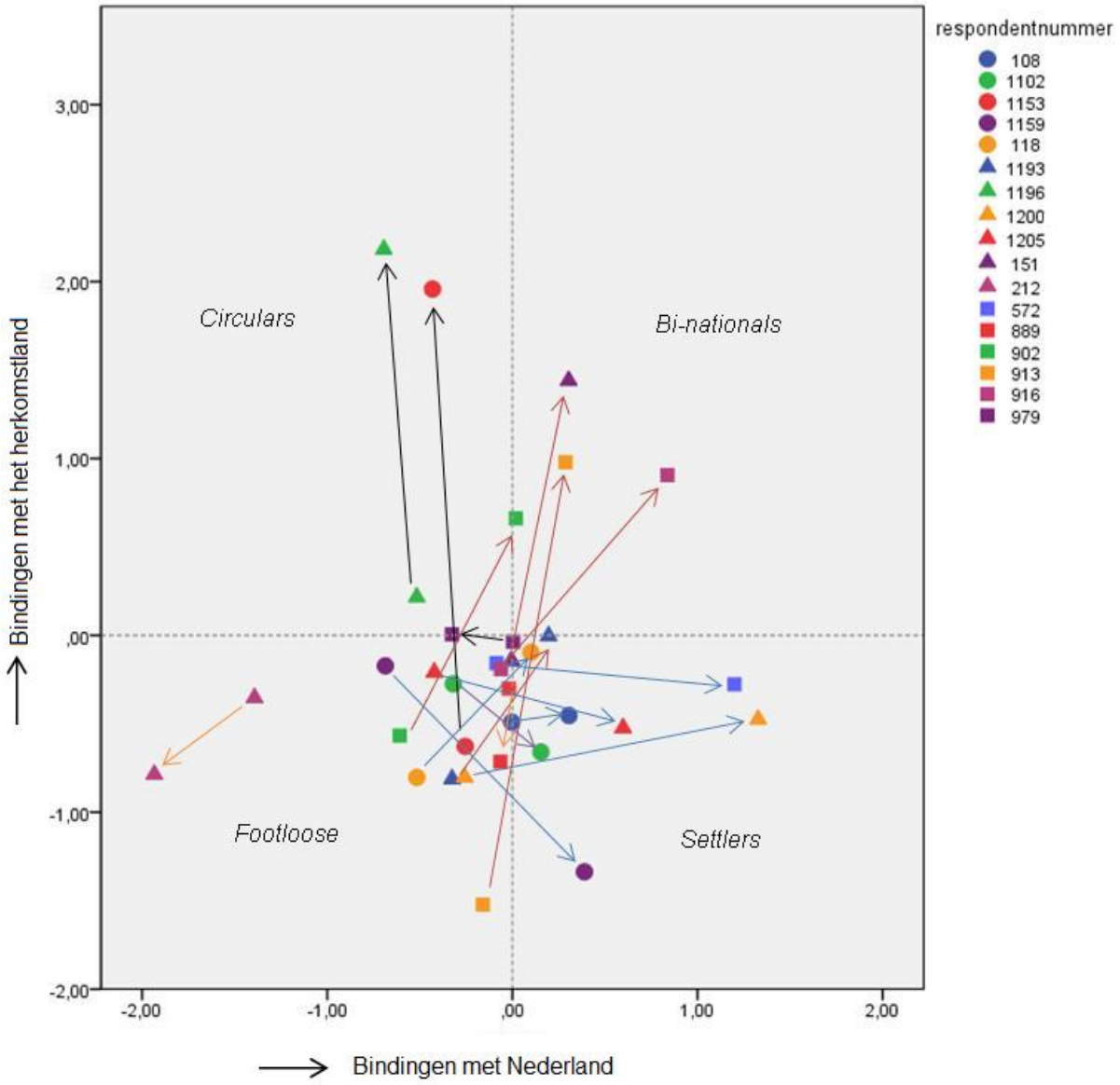

Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk is op basis van eerdere survey-gegevens over Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten in Nederland een kort overzicht gegeven van wat bekend is over zogenaamde footloose migranten in Nederland, dat wil zeggen migranten met relatief zwakke bindingen met zowel de Nederlandse samenleving als met het herkomstland. Ongeveer één op de drie geïnterviewde arbeidsmigranten in Rotterdam en Den Haag kon tot de categorie 'footloose' gerekend worden. Verder viel op dat de meerderheid (53%) van de footloose migranten in Rotterdam en Den Haag nog maar kort (hooguit 1 jaar) in Nederland verblijft. Als laatste kan worden opgemerkt dat de footloose migranten onder de Midden- en Oost-Europeanen een relatief gemarginaliseerde maatschappelijke categorie vormen. Twee derde van hen beschikt niet

over zelfstandige woonruimte in Nederland, maar woont op kamers (veelal gedeeld met diverse andere migranten), in pensions of anderszins in onzelfstandige woonruimte. Ruim de helft (53%) van de footloose migranten verricht naar eigen zeggen informeel werk, veelal met een laag beroepsniveau (bijv. als schoonmaker, in de land- en tuinbouw, als barkeeper, fabrieksarbeider of babysitter). Ook bij andere typen arbeidsmigranten (circulaire, transnationale en vestigingsmigranten) komt onzelfstandige woonruimte en informeel werk vaak voor, maar niet zo vaak als bij de footloose migranten. De enige uitzondering daarop is dat ook 62% van de circulaire migranten in Rotterdam en Den Haag aangeeft informeel werk te verrichten, waarbij informeel werk dus zelfs vaker voorkomt dan bij footloose migranten.

Kijken we echter naar de ontwikkelingsdynamiek van footloose migranten binnen de Nederlandse samenleving (niet alleen Rotterdam en Den Haag), dan ontstaat een wat ander beeld. We stelden al dat ruim de helft van de footloose migranten van 2010 vrij recent in Nederland was aangekomen. Kijken we naar hun situatie drie jaar later, dan blijkt dat er bij deze categorie – meer dan bij de andere typen migranten – veel is veranderd. De footloose migranten van 2010 zijn uitgewaaierd over alle typen migranten: vijf van de 23 footloose migranten van 2010 zijn inmiddels uit Nederland vertrokken, vijf hebben zich beter in Nederland gevestigd, twee worden nu tot de circulaire migranten gerekend (dat wil zeggen, ze hebben nog steeds een zwakke band met Nederland, maar inmiddels meer binding met het herkomstland hebben) en zes worden nu tot de transnationale migranten gerekend (dat wil zeggen, ze hebben een sterkere binding met zowel Nederland als het herkomstland gekregen). Slechts vier van de 23 footloose migranten uit 2010 behoren drie jaar later nog steeds tot deze categorie.

Samenvattend: de categorie 'footloose' is bovenal een tijdelijk verschijnsel van vrij recent aangekomen (arbeids-)migranten, die hun weg in de Nederlandse samenleving nog moeten vinden. Aan de andere kant zijn de enkele migranten die ook na drie jaar nog steeds tot de footloose worden gerekend, wellicht het meest problematisch. Dit zijn personen die inmiddels al langere tijd in Nederland verblijven, maar hun weg in de Nederlandse samenleving nog steeds niet hebben gevonden en bovendien een zwakke binding hebben met het herkomstland. Wellicht dat we de dakloze Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten, die in het volgend hoofdstuk worden besproken tot deze categorie kunnen rekenen.

3. Dakloze Midden- en Oost-Europeanen in Rotterdam en Den Haag

Dit hoofdstuk gaat nader in op een specifieke subcategorie onder de footloose migranten uit Midden- en Oost-Europa, namelijk degenen die in Nederland dakloos zijn. Kenmerkend voor deze groep is dat zij vaak weinig bindingen heeft met Nederland, maar tegelijkertijd ook weinig verbonden is met het herkomstland. Vandaar dat zij beschouwd kan worden als een subcategorie van de footloose migranten. We focussen in dit hoofdstuk op de situatie in twee Nederlandse steden, Rotterdam en Den Haag. We proberen in dit hoofdstuk allereerst inzicht te geven in de omvang: hoeveel dakloze Midden- en Oost-Europeanen zijn er in Rotterdam en Den Haag. Vervolgens gaan we in op mogelijke oorzaken van dakloosheid onder Midden- en Oost-Europese migranten en tonen we aan dat er onderscheid gemaakt kan worden tussen verschillende typen Midden- en Oost-Europese daklozen in Nederland. In de conclusie blikken we terug en presenteren we een voorzichtige schatting van de omvang en de voornaamste achtergronden.

Omvang

Het is niet eenvoudig om de omvang van een fluïde en vaak onzichtbare groep als daklozen in te schatten, zeker als het gaat om vaak niet geregistreerde migranten (Van Doorn, 2002: 43). Wat betreft Midden- en Oost-Europese daklozen wordt dit extra bemoeilijkt door het gegeven dat zij veelal geen toegang hebben tot de reguliere opvangvoorzieningen voor daklozen. De reden hiervoor ligt in de institutionele organisatie van daklozenopvang in Nederland. In 2006 lanceerden de vier grote steden het Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang. Doel van dit plan was om middels een persoonsgerichte aanpak in de vier grote steden 'de leefsituatie van mensen die dak- of thuisloos zijn (of dat dreigen te worden) verbeteren' (Het Rijk en G4, 2006:4). Centraal onderdeel van het plan was om daklozen 'van straat te halen' en onder te brengen in opvangvoorzieningen, waar zij ook beter bereikbaar zouden zijn voor hulpverlening. Met deze aanpak stuitte men echter op een klassiek probleem, namelijk hoe te voorkomen dat goede voorzieningen voor een maatschappelijk kwetsbare categorie aanzuigende werking hebben op nieuwe probleemgevallen waardoor de problematiek in feite alleen maar groter wordt. Om dit te voorkomen werd in het Plan van Aanpak het criterium van 'regiobinding' opgenomen. Dit komt er op neer dat iemand een band moet hebben met de regio van de betreffende centrumgemeente, onder meer blijkend uit een aantal jaren (twee van de laatste drie jaar) wonen en ingeschreven staan bij de gemeente, inschrijving of bekendheid bij zorginstellingen of de politie. Alleen personen met aantoonbare regiobinding krijgen toegang tot zorg en voorzieningen voor

maatschappelijke opvang (Het Rijk en G4, 2006: 60; Braaksma en Westra 2015). Aangezien daklozen uit Midden- en Oost-Europa doorgaans niet aan dit criterium voldoen, hebben zij nauwelijks toegang tot de daklozenopvang en zijn zij genoodzaakt op straat of elders in de publieke ruimte te overnachten.

Dit criterium van regiobinding heeft ertoe geleid dat slechts weinig Midden- en Oost-Europese daklozen gebruik maken van de (reguliere) nachtopvang voor daklozen. In Rotterdam verzorgen twee instanties de nachtopvang voor dak- en thuislozen: het Centrum voor Dienstverlening en het Leger des Heils. "Centraal Onthaal" in Rotterdam regelt de toelating tot de opvang. Alleen personen die voldoen aan de criteria, waaronder het criterium van de regiobinding, ontvangen een CO-pasje dat toegang geeft tot de nachtopvang. In 2010 zijn zeven migranten uit Midden- en Oost-Europa toegelaten tot de nachtopvang, achttien personen is de toegang tot nachtopvang geweigerd (Gemeente Rotterdam, 2011). In 2011 heeft één persoon afkomstig uit Midden- en Oost-Europa toestemming gekregen voor verblijf in de maatschappelijke opvang. Van tien Midden- en Oost-Europeanen is hun verzoek tot maatschappelijke opvang afgewezen (Gemeente Rotterdam, 2012) (zie tabel 9). Het aantal Midden- en Oost-Europeanen dat is toegelaten tot de nachtopvang is tussen 2010 en 2011 gedaald met ruim 85%. In 2012 en 2013 zijn de absolute aantallen weer gestegen ten opzichte van 2011, maar komen niet boven het absolute aantal van 2010 uit.

Tabel 9. Toegang maatschappelijke opvang Rotterdam

	Toestemming verblijf nachtopvang (Centraal Onthaal pas)			**Afwijzing verblijf nachtopvang**		
	EU-burgers	waarvan Midden- en Oost-Europeanen		EU-burgers	waarvan Midden- en Oost-Europeanen	
2010	28	7	25%	29	18	62,1%
2011	22	1	4,5%	30	10	33,3%
2012	18	6	33,3%	*onbekend*	*onbekend*	
2013	28	5	17,9%	*onbekend*	*onbekend*	

Bron: Gemeente Rotterdam, 2011; Gemeente Rotterdam, 2012; Gemeente Rotterdam, 2013, Gemeente Rotterdam, 2014, *eigen berekeningen*.

In Den Haag was de daklozenopvang aanvankelijk anders geregeld dan in Rotterdam. Van de twee instanties die zich in Den Haag met daklozenopvang bezighouden, het Leger des Heils en de Kessler Stichting, hanteerde de laatstgenoemde stichting tot 2012 minder strenge regels met betrekking tot o.a. de regiobinding. Het resultaat was dat er in 2011 (volgens opgave van de Kessler Stichting) enkele tientallen dakloze Midden- en Oost-Europeanen gebruikmaakten van de nachtopvang (Tijdelijke Commissie, 2011). Inmiddels moeten daklozen ook in Den Haag over een

zorgpas beschikken om toegang te krijgen tot voorzieningen als de nachtopvang waarbij regiobinding, net als in Rotterdam, een vereiste is. Deze zorgpas wordt verstrekt door het Centraal Coördinatiepunt (CCP). In 2013 kreeg het CCP in Den Haag in totaal 54 aanvragen voor een zorgpas van Midden- en Oost-Europeanen, deels voor daklozenopvang en deels voor (openbare) geestelijke gezondheidszorg (OGGZ)-voorzieningen (beide categorieën overlappen). Tien van deze aanvragen werd afgewezen omdat niet werd voldaan aan het criterium van regiobinding (Gemeente Den Haag, 2014: 15).

Het criterium van regiobinding is echter niet van toepassing in geval van extreme koude tijdens de winter, de zogenoemde 'winterkouderegeling'[6]. Tijdens deze periode wordt de opvangcapaciteit van daklozen aangepast aan de vraag, kan iedereen (inclusief dakloze migranten zonder regiobinding) gratis gebruik maken van nachtopvang en wordt er geen maximum gesteld aan het aantal nachten waarin van de voorziening gebruik mag worden gemaakt. Gegevens over het aantal gebruikers van de winteropvang voor daklozen zouden daarom beter inzicht geven in het aantal dakloze Midden- en Oost-Europeanen in Rotterdam en Den Haag dan gegevens over de reguliere opvang in beide steden. Er zijn twee soorten gegevens beschikbaar over de gebruikers van de nachtopvang tijdens de winterregeling. Bij sommige opvanglocaties is aan elke gebruiker naar de nationaliteit gevraagd, hier zijn dus registratiegegevens beschikbaar over het totaal aantal gebruikers uit diverse landen. Bij andere opvanglocaties in zowel Rotterdam als Den Haag zijn enquêtes afgenomen onder gebruikers van de winterregeling, waarbij onder andere naar de nationaliteit is gevraagd. De enquêtes zijn afgenomen door medewerkers van de GGD en door Poolse vrijwilligers. Om non-respons wegens taalproblemen te voorkomen zijn er Engelse, Poolse en Roemeense vragenlijsten gebruikt. In Rotterdam zijn tijdens de winterregeling van 2010-2011 178 enquêtes afgenomen (respons: 69%), tijdens de winterregeling van 2011-2012 152 enquêtes (respons: 61%) en tijdens de winterregeling van 2012-2013 203 enquêtes (respons: 59%) (G4-user, 2012; Mandos, 2013). In Den Haag zijn deze cijfers respectievelijk 105 enquêtes (respons: 56%) en 123 enquêtes (63%) (G4-User, 2012).

We beginnen met een beschrijving van de registratiegegevens. De gemeente Rotterdam geeft aan dat in de winter van 2010-2011 in totaal 59 Midden- en Oost-Europeanen zonder CO-pas gebruik hebben gemaakt van de winteropvang tijdens de winterregeling. Dit was 6% van het totale aantal gebruikers van de opvang tijdens de winterkouderegeling in Rotterdam (Gemeente Rotterdam, 2011: 13). In Den Haag zijn meer registratiegegevens bekend over de nationaliteit van gebruikers van de winterregeling, althans op specifieke locaties waar medewerkers de

[6] De winterregeling gaat van start als het vijf dagen aaneengesloten kouder is dan 0 graden Celsius, of als men vanwege het weer ontoelaatbare gezondheidsrisico's voor daklozen verwacht.

nationaliteit van gebruikers hebben genoteerd. In het jaar 2009-2010 maakten volgens opgave van het Leger des Heils gemiddeld 537 unieke personen afkomstig uit Midden- en Oost-Europa gebruik van de winteropvang in Den Haag; zij vormden ruim de helft van het totale aantal winteropvang gebruikers in dat jaar (949 personen) (Gemeente Den Haag, 2011).[7] In 2012-2013 maakten in totaal 495 unieke personen in Den Haag gebruik van de winteropvang[8], 179 van hen (36%) waren afkomstig uit Midden- en Oost-Europa, voornamelijk uit Polen (Gilissen en Bindraban, 2013: 3-4; Gemeente Den Haag, 2013: 16). Een jaar later, in 2013-2014, was het een minder koude winter en maakten in totaal 78 personen gebruik van de winteropvang, waarvan 27 Midden- en Oost-Europeanen (35%), wederom voornamelijk met de Poolse nationaliteit (Gilissen en Bindraban, 2014: 3-4; Gemeente Den Haag, 2014: 17).

Tabel 10 laat gegevens zien van de nationaliteit van gebruikers van de winterregeling in Rotterdam en Den Haag op basis van enquêtes gehouden onder de gebruikers. Aangezien slechts een deel van alle gebruikers zijn geïnterviewd, zijn hier niet de absolute aantallen relevant maar alleen de verdeling van gebruikers naar nationaliteit.

Tabel 10. Geënquêteerde bezoekers van nachtopvang tijdens winterkouderegeling, 2010, 2011, 2012, 2013, Rotterdam en Den Haag.

	Rotterdam						Den Haag			
	2010-2011 (N=178)		2011-2012 (N=152)		2012-2013 (N=203[9])		2010-2011 (N=105)		2011-2012 (N=123)	
Nederland	108	61%	86	57%	78	38%	43	41%	59	48%
"oude" EU-lidstaten (niet NL)	8	4%	12	8%	23	11%	8	8%	12	10%
nieuwe EU-lidstaten	13	7%	16	11%	57	28%	38	36%	40	33%
Buiten EU	50	28%	38	25%	40	18%	16	51%	12	10%

Bron: G4-User, 2012: 35; Gemeente Den Haag, 2012; Gemeente Rotterdam 2013; *eigen berekeningen.*

De cijfers uit Rotterdam laten een duidelijke stijging in percentages zien: was tijdens de winterkouderegeling van 2010-2011 nog slechts 7% van de ondervraagde gebruikers afkomstig uit één van de nieuwe EU-landen, tijdens de winterkouderegeling van de winter 2012-2013 is dit percentage gestegen naar 28%. Hiervan was meer dan de helft afkomstig uit Polen, elf personen waren afkomstig uit Roemenië en negen uit Hongarije. De cijfers uit tabel 10 over Den Haag komen redelijk overeen met de hiervoor genoemde registratiecijfers over het aandeel Midden- en Oost-Europeanen onder de gebruikers van de winteropvang in Den Haag. Als deze gegevens

[7] Data gebaseerd op het gemiddeld aantal gebruikers van de nachtopvang in de winterregeling 2009-2010 op de locatie St. Barbaraweg plus locatie Binckhorst van het Leger des Heils.
[8] Gegevens over de winteropvang op de locatie Zilverstraat in Den Haag.
[9] Het gaat hier alleen om slapers zonder Centraal Onthaal pas. Van de 345 gebruikers zonder Centraal Onthaal pas zijn 203 (58,8%) geënquêteerd (Mandos, 2013: 2). Van vijf personen is de nationaliteit onbekend.

representatief zijn voor de hele daklozenpopulatie in beide steden, dan kunnen we concluderen dat ongeveer één op de drie gebruikers van de winteropvang in Den Haag afkomstig is uit Midden- en Oost-Europa – iets meer dan in Rotterdam (in de winter 2012-2013).

Een laatste bron van gegevens over het aantal dakloze Midden- en Oost-Europeanen in beide steden zijn data over vrijwillige terugkeerprojecten voor Midden- en Oost-Europeanen. Zowel in Rotterdam als in Den Haag zijn diverse organisaties actief, die in de problemen geraakte Midden- en Oost-Europeanen (dakloos, verslaving, geen middelen van bestaan) begeleiden bij vrijwillige terugkeer naar het land van herkomst. De bekendste van deze organisaties is de Poolse charitatieve organisatie Barka, die sinds maart 2012 in Den Haag actief is. In Rotterdam is Barka sinds januari 2013 actief. Gegevens over aantallen vrijwillig teruggekeerde Midden- en Oost-Europeanen dragen ook bij aan het inzicht van het aantal dakloze Midden- en Oost-Europeanen in Rotterdam en Den Haag, al zijn niet alle door Barka begeleide personen daadwerkelijk dakloos.

Volgens opgave van de gemeente Rotterdam zijn in 2013 in totaal 79 Midden- en Oost-Europeanen door Barka begeleid bij hun vrijwillige terugkeer naar het land van herkomst. Twee derde van hen (52 personen) was afkomstig uit Polen. In 2014 begeleidde Barka in totaal 85 personen bij hun vrijwillige terugkeer naar het herkomstland, waaronder 50 Polen (60%) (Gemeente Rotterdam, 2015). In Den Haag is Barka met het Project Perspektywa een jaar langer actief. Daarnaast zijn er ook andere organisaties zoals Stichting Den Haag & Midden-Europa (beter bekend als IDHM: Integratie in Deh Gaag van Europese Migranten) die zich bezig houden met de (vrijwillige) begeleide repatriëring van Midden- en Oost-Europeanen, die in de gemeente in de problemen zijn geraakt. In het jaar 2012 zijn in Den Haag in totaal 85 Midden- en Oost-Europeanen vrijwillig teruggekeerd naar het land van herkomst, waarvan bijna de helft begeleid werd door Barka. Daarnaast ging bijna een derde van de vrijwillig gerepatrieerden van dat jaar terug op eigen initiatief (zonder begeleiding). Een jaar later, in 2013, was het aantal vrijwillig gerepatrieerden in Den Haag opgelopen tot 111 waarvan driekwart werd begeleid door Barka (Gemeente Den Haag, 2014: 15). In 2014 werden 90 personen vrijwillig gerepatrieerd.[10] De rapportage vermeldt niet uit welk land de gerepatrieerden afkomstig waren, maar we kunnen aannemen dat het (net als in andere jaren) merendeels Polen betreft. Overigens is niet alleen sprake van vrijwillige repatriëring. Er kan sprake zijn van "terugkeer onder drang" (beëindiging van recht op verblijf) in geval van (extreme) overlastgevers en van "terugkeer onder dwang" (ongewenst verklaring) voor veelplegers en zware criminelen. Gedwongen terugkeer wordt uitgevoerd door de politie en de IND. Het aantal Midden- en Oost-Europeanen dat in 2012 en

[10] Persoonlijke mededeling mw. Tamar Hilversum (Gemeente Den Haag)

2013 daadwerkelijk is uitgezet onder drang of dwang vanuit Den Haag varieerde tussen de 2 en 13 personen (Gemeente Den Haag, 2014: 15).

We kunnen concluderen dat het zeer complex is om een goed en eenduidig beeld te krijgen van de omvang van dakloosheid onder Midden- en Oost-Europeanen in Rotterdam en Den Haag. Er zijn weinig concrete, betrouwbare gegevens beschikbaar, vooral omdat de reguliere nachtopvang vanwege het criterium van regiobinding over het algemeen geen Midden- en Oost-Europese migranten toelaat. In beide steden maakt daarom slechts een beperkt aantal dakloze Midden- en Oost-Europeanen gebruik van de reguliere nachtopvang. Gegevens over gebruikers van de winteropvang geven meer duidelijkheid omdat in tijden van winterse koude alle daklozen, met of zonder regiobinding, kunnen worden opgevangen. Wel zijn daklozen ook dan uiteraard niet verplicht om gebruik te maken van opvang, ze kunnen ook ander onderdak kiezen. Gegevens over gebruikers van de winteropvang laten zien dat het aandeel Midden- en Oost-Europeanen in 2012-2013 in Den Haag iets hoger lag dan in Rotterdam. Het lijkt er dus op dat het probleem van dakloosheid van Midden- en Oost-Europeanen in Den Haag wat sterker speelt dan in Rotterdam. Zo stelt de Rotterdamse *Monitor Programma EU-arbeidsmigranten 2013*: "Het aantal EU migranten uit lidstaten die in 2004 of later zijn toegetreden tot de Europese Unie dat in 2013 een Centraal Onthaal pas heeft gekregen is onverminderd laag gebleven. Dat is het gevolg van de stringente toets op het recht op toegang tot opvang" (Gemeente Rotterdam, 2014: 33). Gegevens over vrijwillige repatriëring van (vaak dakloze) Midden- en Oost-Europeanen laten, tot slot, een wat ander beeld zien. In 2014 werden in Rotterdam 85 Midden- en Oost-Europeanen begeleid bij vrijwillige repatriëring, in Den Haag waren dat er een jaar eerder zelfs 111. Het merendeel van hen keerde terug naar Polen.

Achtergrond dakloosheid

Naast de vraag naar het aantal dakloze Midden- en Oost-Europeanen is het relevant de vraag te stellen hoe het komt dat deze groep (arbeids-)migranten in de situatie van dakloosheid kan terechtkomen. In de literatuur over dakloosheid komen twee visies naar voren, die elkaar overigens niet hoeven uit te sluiten (vlg. McNaughton, 2008: 6). In de eerste plaats is er de structurele verklaring, die aangeeft dat dakloosheid een gevolg is van armoede, werkloosheid en een tekort aan adequate huisvesting. In de tweede plaats is er de individuele verklaring voor dakloosheid. Deze verklaring richt zich op individuele kenmerken en problemen van daklozen zoals verslaving, psychische stoornissen, traumatische gebeurtenissen, misbruik, enz. Naast structurele en individuele verklaringen zijn er ook meer specifiek voor migranten geldende

verklaringen denkbaar zoals zwakke positie op de arbeids- en woningmarkt, slechte beheersing van de taal en hun soms onzekere verblijfstatus (Van Doorn, 2002).

Onderzoekers van het WODC (Van Gestel, Van Straalen en Verhoeven, 2013: 78) concluderen op basis van hun kwalitatieve onderzoek[11] naar daklоosheid onder (arbeids-)migranten uit Midden- en Oost-Europa dat 'sprake is van twee uitersten die tezamen een continuüm vormen'. Aan de ene kant is er een groep daklozen die als arbeidsmigrant naar Nederland is gekomen, in Nederland heeft gewerkt of nog steeds aan het werk is, ondanks de daklоosheid. In deze categorie 'liggen structurele factoren zoals meervoudige afhankelijkheid en korte flexibele arbeidscontracten ten grondslag aan de situatie van daklоosheid' (Van Gestel et al., 2013: 78). Arbeidsmigranten zijn voor zowel arbeid als huisvesting afhankelijk van uitzendbureaus en werkgevers. Op het moment dat het werk stopt of significant minder wordt, kan als gevolg van een lager inkomen de huisvesting niet langer betaald worden. Ook Snel et al. (2011) vinden in hun onderzoek onder vijftien voornamelijk Poolse daklozen in Den Haag eenzelfde patroon. De helft van de respondenten is dakloos geworden als direct gevolg van verlies van werk. Wel is slechts één persoon direct op straat gezet door de werkgever, de overige zeven respondenten konden de huur niet betalen, mede omdat zij geen aanspraak konden maken op bijstand of sociale zekerheid, en zijn op deze wijze dakloos geraakt. Eenzelfde beeld komt naar voren in het onderzoek van Hemmink en Rodenburg (2014). Professionals uit Rotterdam geven aan dat de Midden- en Oost-Europese daklozen in Rotterdam een financieel vangnet missen. Zij zijn niet rechthebbend, waardoor zij bij verlies van werk snel in de situatie van daklоosheid terecht komen. Tevens zagen de professionals uit het onderzoek van Hemmink en Rodenburg een duidelijke toename in het aantal Midden- en Oost-Europese daklozen met schulden, vooral door hoge vaste lasten zoals huur, zorgverzekering en gas, water en elektra (Hemmink en Rodenburg, 2014: 17). Dit laatste wordt overigens opvallenderwijs niet gevonden onder Midden- en Oost-Europese daklozen in Den Haag. In het Haagse winterkoudeonderzoek van de winter 2011-2012 geeft 95% van de geïnterviewde Midden- en Oost-Europese aan geen schulden te hebben (Gemeente Den Haag, 2012: 14). Volgens zowel Van Gestel et al. (2013: 79) als de Tijdelijke Commissie (2011: 79) gaat het in de bovengenoemde groep daklozen vooral om tijdelijke daklоosheid. Als mensen weer (tijdelijk) werk vinden, wordt er vaak ook weer onderdak gevonden. Het al dan niet verblijven in maatschappelijke opvang is slechts ter 'overbrugging van een kortere periode' (Tijdelijke commissie 2011: 79).

[11] De onderzoekers hebben semi-gestructureerde interviews met sleutelinformanten uit vijf grote steden gevoerd.

Aan de andere kant is er een groep daklozen die het herkomstland is ontvlucht vanwege schulden, criminele antecedenten, psychische- of verslavingsproblemen, of een combinatie hiervan. Deze groep heeft 'nooit gewerkt in Nederland, en ernstige individuele problemen liggen ten grondslag aan de dakloosheid' (Van Gestel et al, 2013: 78). Nederland is voor hen waarschijnlijk een aantrekkelijk plek omdat de voorzieningen over het algemeen beter zijn dan in het herkomstland en de winters relatief gezien warmer. De Tijdelijke Commissie (2011: 79) beschrijft deze groep daklozen als 'de harde kern'. Ook Snel et al. (2011) vinden een soortgelijk patroon op basis van de interviews die zij voerden met Haagse daklozen uit Midden- en Oost-Europa. Twee van de vijftien respondenten zijn dakloos geworden door complexe individuele problemen zoals verslaving en psychische stoornissen. Rotterdamse professionals uit het onderzoek van Hemmink en Rodenburg (2014) zien een vergelijkbaar beeld. Een deel van de Midden- en Oost-Europeanen is dakloos geworden als gevolg van verslaving en psychische stoornissen. Vooral op het moment dat werk en inkomen wegvallen, zijn ze kwetsbaar om terug te vallen in verslaving of komen psychische problemen weer om de hoek kijken. Opvallend is dat verschillende onderzoeken allen melden dat deze groep daklozen vaak ook al in het herkomstland al met problemen kampten (Hemmink en Rodenburg, 2014: 18; Snel et al, 2011: 22; Tijdelijke Commissie, 2011: 79; Van Gestel et al., 2013: 78). Het is daarom dat met name deze laatste groep kan worden beschouwd als footloose migranten, omdat zij zowel geen bindingen hebben met het herkomstland als met het bestemmingsland.

Uiteraard bevinden zich tussen de uiterste posities van dit continuüm ook andere groepen daklozen. Snel et al. (2011) geven aan dat er in Den Haag een groep Midden- en Oost-Europeanen is die dakloos is geraakt omdat familie of vrienden hun afspraken over het regelen van huisvesting niet nakomen. Professionals uit Rotterdam (Hemmink en Rodenburg, 2014) benadrukken dat het niet beheersen van het Nederlands een belemmering is voor het vinden van een baan, adequate huisvesting en het weten te vinden van hulpverlening. Ook Van Gestel et al. geven aan dat 'de volstrekte onwetendheid en het gebrek aan zelfredzaamheid' en het gebrek aan 'kennis en vaardigheden' niet bijdragen aan het eenvoudigweg voorkomen van dakloosheid (2013: 79).

Conclusie

In dit hoofdstuk is getracht een beeld te geven van de omvang en achtergronden van Midden- en Oost-Europese daklozen in Rotterdam en Den Haag. Deze poging werd gecompliceerd doordat er slechts in beperkte mate kwantitatieve gegevens over Midden- en Oost-Europese daklozen in beide steden beschikbar zijn. Daklozen uit Midden- en Oost-Europa kunnen veelal geen gebruikmaken van nachtopvang omdat ze niet voldoen aan het criterium van regiobinding. Wel

zijn aantallen bekend van het aantal gebruikers van de nachtopvang bij winterse koude (wanneer het criterium van regiobinding niet van toepassing is) en vrijwillig gerepatrieerden uit Midden- en Oost-Europa. Voor beide typen cijfers geldt echter dat niet vaststaat dat het om daadwerkelijke *daklozen* gaat. Mensen kunnen ook voor de winteropvang kiezen omdat het een gratis en gemakkelijke overnachting omvat. Daarnaast nemen Midden- en Oost-Europeanen soms deel aan een terugkeertraject om andere redenen dan dakloosheid.

Voor Rotterdam zijn alleen over 2010-2011 registratiegegevens beschikbaar over het aantal Midden- en Oost-Europeanen dat gebruik heeft gemaakt van de winteropvang; dat waren er 59. In Den Haag zijn meer recente gegevens beschikbaar. Tijdens de winterregeling in 2012-2013 maakten 179 Midden- en Oost-Europeanen gebruik van de winteropvang; in de winter van 2013-2014 (het was toen minder koud en de regeling gold slechts 6 dagen) waren dat er 27. In beide jaren was rond 35% van de gebruikers van de winteropvang in Den Haag afkomstig uit Midden- en Oost-Europa, met name uit Polen. In Rotterdam lag het aandeel Midden- en Oost-Europeanen onder de gebruikers van de winteropvang iets lager.

Een andere bron van cijfers betreft het aantal Midden- en Oost-Europeanen dat aan een traject van vrijwillige terugkeer deelneemt. In 2013 zaten in Rotterdam 79 personen in zo'n traject (merendeels Polen), in 2014 waren dat er 85. In Den Haag lag het aantal deelnemers aan een vrijwillig-terugkeertraject wat hoger: 85 in 2012, 111 in 2013 en 90 in 2014. Al deze gegevens in aanmerking nemend, is onze voorzichtige schatting dat er in beide steden tussen 100 en 200 daklozen uit Midden- en Oost-Europa zijn en dat deze categorie licht groeit.

Opmerkelijk is dat er in Rotterdam vrij laconiek op deze nieuwe categorie daklozen wordt gereageerd. Zo stelde een recente Rotterdamse *Monitor EU-arbeidsmigranten* dat het aantal Midden- en Oost-Europese daklozen in de stad 'onverminderd laag gebleven' is. Ook de door Hemmink en Rodenburg (2014: 17) geïnterviewde Rotterdamse professionals herkenden Midden- en Oost-Europese daklozen in eerste instantie niet als een (nieuwe) groep daklozen, al denken de meesten van hen wel dat deze groep in omvang toeneemt. Vooral Poolse (arbeids-)migranten worden genoemd als kwetsbaar voor dakloosheid. Belangrijkste redenen hiervoor zijn dat Polen individualistischer zouden zijn dan Bulgaren en Roemenen, die vaak in groepen naar Nederland komen en over een sociaal netwerk beschikken waarop zij kunnen terugvallen. Tevens komen alcohol- en drugsverslavingen vaker voor onder Poolse migranten, en is bij deze groep wonen vaker aan werk gekoppeld zodat ze bij werkloosheid meteen hun huisvesting verliezen.

Een belangrijke reden waarom het aantal dakloze Midden- en Oost-Europeanen in de Nederlandse steden toch betrekkelijk gering is, is het criterium van regiobinding bij de reguliere nachtopvang. Om toegang tot de reguliere nachtopvang te krijgen, moeten daklozen gedurende de afgelopen drie minimaal twee jaar aantoonbaar in de betreffende gemeente verblijven. Deze

regeling beperkt het aantal Midden- en Oost-Europese daklozen in de opvang, maar een belangrijk nadeel is wel dat velen van hen gedwongen zijn op straat of in portieken te overnachten met alle gevolgen van dien op het vlak van overlast (zeker als sprake is van overvloedig alcoholgebruik). Ondanks dit alles lijken de problemen rond dakloze Midden- en Oost-Europeanen in Nederlandse steden zoals Rotterdam en Den Haag aanzienlijk beperkter dan in enkele andere West-Europese steden, zoals Londen (Broadway, 2011; Garapich, 2011) en Brussel (Mostowska, 2011: 36).

Deze relativering van de omvang van het vraagstuk laat onverlet dat (arbeids)migranten van binnen de EU een beroep zullen blijven doen op daklozenvoorzieningen. Het is van belang dat men zich daarop instelt en na blijft denken over de hulpverlening aan deze groep. Omdat Midden- en Oost-Europese migranten doorgaans nog niet lang genoeg in Nederland verblijven om aanspraak te kunnen doen op sociale bijstand, ontbreekt voor hen een financieel vangnet wat hun kansen op dakloosheid doet toenemen (Hemmink en Rodenburg, 2014: 17). Aangezien zij volgens huidige regelingen ook geen recht hebben op nachtopvang, missen zij bovendien een zeker maatschappelijke vangnet dat mogelijkheden biedt voor eventuele re-integratie in de samenleving. Eenmaal in het daklozencircuit beland, is het niet eenvoudig hieruit te ontsnappen. Professionals uiten hun zorgen over het snelle 'afglijden' van recente daklozen uit Midden- en Oost-Europa en wijzen op het belang van vroegtijdige interventies (Van Gestel et al, 2013: 80).

Een effectief terugkeerbeleid voor wie niet in staat is voor zichzelf te zorgen, zou kunnen worden uitgebouwd. Aangezien gedwongen terugkeer binnen Europa vrijwel niet mogelijk is, dient het accent te liggen op vrijwillige terugkeer naar het land van herkomst. Nu al zijn er in Rotterdam en Den Haag, alsmede in andere Nederlandse steden, organisaties zoals de Poolse welzijnsinstelling Barka, IDHEM en het Leger des Heils actief met als doel "...(tijdelijke) daklozen terug naar werk te begeleiden of vrijwillig terug te laten keren naar het land van herkomst" (IDHEM, 2014). Vroegtijdige interventies in de vorm van re-integratie in de Nederlandse samenleving of hulp bij vrijwillige terugkeer naar het herkomstland kunnen uiteindelijk leiden tot een minimalisering van het aantal Midden- en Oost-Europese daklozen in Nederland.

4. Slotbeschouwing

In het volgende wordt er gebruik gemaakt van data uit het IMAGINATION onderzoeksproject. Dit is een internationaal vergelijkend onderzoek waarin de sociale en lokale consequenties van Midden- en Oost-Europese migratie in diverse Europese steden (waaronder Den Haag en Rotterdam) worden onderzocht. Hiervoor is een online survey uitgezet en zijn verschillende interviews gehouden met lokale en nationale experts en stakeholders (Ostaijen, Faber, Engbersen en Scholten, 2015). Op basis hiervan wordt in het volgende een toevoeging gedaan op voorgaande hoofdstukken.

Het type 'footloose migranten' lijkt de meest te problematiseren categorie Midden- en Oost-Europese migranten. Zo blijkt uit dit rapport dat 'footloose migranten' doorgaans weinig Nederlands spreken, weinig contact hebben met Nederlanders, geen Nederlandse vrienden hebben, geen Nederlands spreken in de buurt en de meerderheid heeft zich niet formeel bij een Nederlandse gemeente geregistreerd. Zo ziet de gemeente Rotterdam 'footloose migranten' als een problematische categorie: ''*de footloose migranten baren Rotterdam –gezien hun kenmerken– de meeste zorgen. Deze groep beweegt zich geheel buiten het blikveld van de gemeente, maar is wel merkbaar aanwezig in de Rotterdamse wijken. De meest objectieve informatie over deze groep ontbreekt, omdat de migranten zich niet registreren. Zij vinden vaak geen plek op de reguliere arbeidsmarkt en bewegen zich vooral in de informele economie. Uitbuiting, overlast en criminaliteit liggen daarbij op de loer*'' (Gemeente Rotterdam, 2013: 5). Op lokaal niveau wordt sterk ingezet op beleid om zoveel mogelijk EU arbeidsmigranten in te schrijven, de taal te leren en te participeren: allerlei zaken waar de 'footloose migrant' zich aan lijkt te onttrekken.

Ook lokale stakeholders maken een aantal relevante opmerkingen, die niet direct te relateren zijn aan de categorie 'footloose migranten' maar die de gepercipieerde problematiek van stakeholders beschrijft. Zaken als onderbetaling, diploma onderwaardering, discriminatie en verdringing worden veelvuldig genoemd door de stakeholders. Een vakbondsmedewerkster stelt bijvoorbeeld over diploma-onderwaardering*: ''Mijn moeder is in eigen land (Roemenië) architect. In Nederland mag ze haar vak niet uitoefenen. Een Master daar is geen Master hier. Ik vraag me af of de afgelopen twee jaar op dit vlak iets gebeurd is. Ze moet eerst een jaar studeren om de kwalificaties hier te krijgen''.* Een lokale politiefunctionaris stelt over loondiscriminatie: *''Er is een hele harde vorm van discriminatie die we allemaal kennen. Waarom hebben we voor bepaald werk Moldaviërs en Bulgaren? Ze doen het gewoon voor twee euro minder. […] Doordat ik een Pool ben wordt ik eruit gedrukt. Dat kan je ervaren als discriminatie. Dat klopt''*. Verschillende respondenten gaan in op arbeids- en loondiscriminatie en in hoeverre er wel of geen sprake is van verdringing

op de arbeidsmarkt. Want met de afwezigheid van minimum lonen voor zzp'ers is uitbuiting mogelijk, aangezien we *''juridisch de term 'uitbuiting' niet kennen'',* aldus de jurist Tesseltje de Lange (UvA). Hierdoor is onderbetaling in sommige gevallen mogelijk en kan misbruik voorkomen. Maar daar waar de stakeholders en experts nog verschillende percepties hanteren op de aanwezigheid van 'onderbenutting', 'verdringing' en 'diploma onderwaardering', daar zijn de meeste respondenten het wel eens over de afhankelijke positie van EU arbeidsmigranten en dat dit vormen van misbruik in de hand zou kunnen werken. Een medewerker van een maatschappelijke organisatie stelt het als volgt: *''Dus de werkgelegenheid wordt geboden, maar er wordt echt misbruik van gemaakt. Er wordt teveel ingehouden aan extra kosten, wat je de strijkstok zou kunnen noemen. Want dat is door de combinatie''*.

Deze medewerker verwijst naar de combinatie van arbeids- en huisvestingscontracten. Verschillende stakeholders wijzen op problemen waar arbeidsmarktzaken gecombineerd worden met aspecten rondom huisvesting. De 'free movement of goods, services, capital and persons' binnen Europa blijkt –zeker in de Nederlandse situatie voor een bepaald deel van de EU arbeidsmigranten- sterk te worden gereguleerd en bemiddeld door een *industrie van tussenpersonen:* makelaars in arbeid, banen, huisvesting en transport. Hierdoor zijn deze EU arbeidsmigranten voor een groot deel voor hun vrijheid en geluk afhankelijk van de integriteit en grillen van deze industrie van tussenpersonen. Daardoor kunnen praktijken als misbruik, uitbuiting, en overbewoning nog altijd voorkomen, of zoals een lokale taalaanbieder het stelt: *''Daar kan je heel weinig tegen doen. Want dat is allemaal in een schimmige wereld natuurlijk. Ja, er zijn hier wel straten […] daar zie je gewoon als ze ergens lakens voor de ramen hangen, dan weet je dat het niet goed is. Nou, en daar zijn hele straten met lakens voor de ramen. En dat is dan ook weer niet alleen Oost-Europees hoor, maar daar zitten wel de mensen die uitgebuit worden''.* Of zoals een lokale politiefunctionaris het stelde: *''Het zit 'm in het totale pakket. Huisvesting is daar een hele manipulatieve factor in. Het zijn er niet veel, maar er zijn nog steeds huisvesters die zeggen: na 10 uur licht aan: boete. Systeem van loonsverlaging. Gaat vooral om de kostprijs omlaag te drukken''*. Vanwege die sterke afhankelijkheid is men kwetsbaar voor ongeluk en dit kan met name opgaan voor 'footloose migranten'.

Maar ondanks het belang van die 'industrie van tussenpersonen', waarom laten 'footloose migranten' het zélf na om Nederlands te leren of om zich in te schrijven in het BRP? Registratie en taalverwerving zijn belangrijke aspecten waar een eigen keuze aan vooraf kan gaan, waar men zelf invloed op zou kunnen uitoefenen. Het zijn belangrijke indicatoren van de in dit onderzoek gehanteerde as 'binding met Nederland' waar 'footloose migranten' laag op scoren. Daarom zullen we in het volgende op basis van de laatste onderzoeksresultaten van het IMAGINATION-project stilstaan bij deze twee kenmerken: non-registratie en de geringe kennis van de Nederlandse taal.

Ten eerste laten 'footloose migranten' zich vaak niet registreren, wat als minimale inspanning vanuit de lokale overheid wordt gevraagd. Non-registratie blijkt echter niet zo eenduidig als het lijkt. Non-registratie is deels te wijten aan *inadequate informatievoorziening*, niet alleen van publieke informatieverstrekkers maar ook door private organisaties. Doordat EU migranten zich veelal via *meervoudige afhankelijkheden* (bundeling van arbeids-, transport-, verzekerings- en huisvestingscontracten) aan hun werkgever verbinden, hebben werkgevers een machts- en informatievoorsprong over de kennis van de juridische positie van werknemers. Het blijkt tevens dat werkgevers weinig *incentives* ervaren om deze *informatie asymmetrie* grondig te herzien. Migranten die via een uitzendbureau tewerk worden gesteld, en zeker degene die via informele contracten werken, zijn nauwelijks of slecht op de hoogte van hun rechten en plichten, zoals de registratieplicht bij een verblijf langer dan vier maanden. Bovendien is wel of geen registratie direct of indirect verbonden met de mogelijkheid die een werkgever zijn werknemer gunt om zich in te schrijven. Zo verloopt registratie meestal automatisch als men via een uitzendbureau werkt. In de sfeer van informele contracten (op veel 'footloose migranten' van toepassing) kunnen werkgevers werknemers vrij eenvoudig intimideren om zich niet in te schrijven aangezien dit allerlei belastingbeperkende maatregelen met zich meebrengt. In de kwetsbare positie van meervoudige afhankelijkheden zijn EU migranten erg gevoelig voor deze vorm van intimidatie.

Ten tweede komt non-registratie ook voort uit een *cultuur van statelijke vermijding* bij met name Poolse, Roemeense en Bulgaarse migranten. Voor veel migranten uit ex-communistische landen is de overheid vooral iets wat moet worden gemeden, autoriteiten dient men met gepaste distantie tegemoet te treden. Of zoals een respondent van een lokaal informatiepunt dat verwoordde: *''Ja, want de overheid in Oost-Europa staat toch iets anders ten opzichte van de burgers, zeker voor de jaren tachtig natuurlijk, dan dat het hier in West-Europa het geval is. Hier is de overheid nog iets wat we met z'n allen doen, maar daar is, je hebt een overheid en daar zit je als slaaf onder''.* Vanuit die overheidsmijdende cultuur is iedere statelijke inspanning tot informatievergaring bij voorbaat problematisch. Het is daarom een uitdaging om op het gebied van registratie de bestaande culturele aannames rondom angst, repressie, wantrouwen en vermijding te doorbreken.

Ten derde draagt bovenstaande eraan bij dat EU arbeidsmigranten, net als andere migrantengroepen, hun informatie, zorg en hulp eerder zoeken via informele netwerken (vrienden, familie en *peers*) dan via officiële instanties. Er zijn voldoende formele kanalen waarin met brochures, websites en loketten wordt voorzien in eventuele vragen vanuit deze doelgroep. Dit rationeel georganiseerde aanbod blijkt echter maar deels aan te sluiten op de affectief georganiseerde vraag die werkelijk speelt binnen deze migrantengroep. Hierdoor is er sprake van een *formeel informatie-aanbod* versus een *informele informatie-vraag*. Dit zorgt ervoor dat de

informatie infrastructuur vanuit de Nederlandse instanties en overheid niet adequaat aansluit bij de informatiebehoeften van EU migranten op het gebied van rechten en plichten, zoals registratie, in Nederland.

Ten slotte ervaren sommige EU migranten registratie als opheffing van hun tijdelijkheid (en mobiliteit) en stellen deze geautoriseerde lokalisatie om allerlei redenen uit. Niet in de laatste plaats omdat men zich op dat moment bewust wordt dat registratie niet alleen rechten maar ook plichten met zich meebrengt, die niet louter voordelig hoeven te zijn. Een rationele kosten-baten analyse kan dan ten grondslag liggen om registratie (tijdelijk) uit te stellen (zie ook Nijhoff, 2015). Al met al zijn er dus verschillende redenen aan te voeren waarom bij EU arbeidsmigranten in het algemeen en 'footloose migranten' in het bijzonder, non-registratie voorkomt.

Een tweede kenmerk op de as 'binding met Nederland' is de mate waarin de Nederlandse taal wordt gesproken. 'Footloose migranten' spreken veelal geen Nederlands en hebben weinig contact met Nederlanders. Op welke manier valt de geringe beheersing van de Nederlandse taal onder deze migrantengroep te begrijpen? Ook hierbij is het van belang de afhankelijke en kwetsbare positie van EU arbeidsmigranten in ogenschouw te nemen. Uit onze interviews met werkgevers blijkt namelijk dat sommigen van hen het leren van de Nederlandse taal actief afraden. Sommige werkgevers vinden het onwenselijk dat hun werknemer het Nederlands beheerst. Zoals een (van oorsprong Poolse) medewerker van een uitzendbureau het uitdrukte: ''*De meeste van die nieuwe mensen spreken de taal. Vroeger was dat een voordeel. Nu is dat voor sommige klanten een nadeel. Omdat, door taalkennis beginnen ze te veel en te snel te praten met andere mensen, vergelijken, salarissen vergelijken. En zijn ze niet bezig met hun werk. Maar alleen met leven, zeg maar. Vroeger moest iemand Engelssprekend zijn of Duits. Nu maakt het niet uit. Nu de meest belangrijke factor is motivatie. Als hij komt naar mij en hij wil goed werken: I don't give a shit. Normen halen en... hij hoeft niks te praten. Dat is omgedraaid, want vroeger die issue was die taal*''. De Nederlandse taalverwerving kan dus geproblematiseerd worden door werkgevers, waardoor werknemers de Nederlandse taal niet leren. Deze respondent vervolgt: ''*Twee tot drie jaar tijd was ik echt bezig met Pools personeel goed te verkopen. De klanten zijn meer open voor dit soort uitzendkrachten. Nu hebben we een beetje hetzelfde probleem als toen. Ik hoor van mijn klanten: die Poolse mensen zijn een beetje té ervaren met het werk hier, omstandigheden, regels… misschien is het tijd voor een nieuwe Pool*''. Op deze manier wordt personeel geselecteerd en gerekruteerd dat nauwelijks wordt aangezet Nederlands te leren of werk te doen waar dit vereist is. Deze belemmering kan een belangrijke conditie vormen voor verdere inactiviteit op het gebied van de Nederlandse taal.

Daarnaast kan men vraagtekens plaatsen bij de bewuste intentionaliteit van een geringe Nederlandse taalbeheersing. Meerdere respondenten in ons onderzoek geven aan dat veel EU

arbeidsmigranten wel bereid zijn de taal te leren, maar dat door de eenzijdige oriëntatie op sociaaleconomische participatie, namelijk gericht op werk, de sociaal-culturele participatie in de verdrukking komt. Niet voor niets wordt gesproken van EU arbeids (!) migranten. Zo stelt ook de gemeente Rotterdam: *''De nadruk ligt echter wel op 'arbeid'''* (2013: 5). Misschien is het van belang om het problematiseren van een inactieve sociaal-culturele participatie (taal) in het licht te zien van een sterk eenzijdige nadruk op sociaaleconomische participatie (arbeid). Het benadrukt het belang van toegankelijke taal- en onderwijsfaciliteiten die aansluiten bij de denk- en leefwereld van EU migranten in Rotterdam. Alleen op die wijze is het mogelijk om verdere vormen van integratie, participatie en maatschappelijke verantwoordelijkheid te ontwikkelen die verder reiken dan de dagelijkse realiteit van het werk dat men verricht. Het spreken van de taal werkt namelijk direct door op de andere indicatoren van de as 'binding met Nederland', waar 'footloose migranten' laag op scoren, zoals het contact dat men onderhoud met Nederlanders en of men Nederlandse vrienden heeft. Middels taal is empowerment binnen handbereik waar niet alleen de migrant, maar ook zijn of haar naasten en de samenleving als geheel van profiteert.

Door non-registratie en de geringe kennis van het Nederlands uit te lichten als twee belangrijke indicatoren van 'footloose migranten', wordt de meervoudige en soms weinig intentionele achtergrond van hun gedrag zichtbaar. Dit is van belang omdat de categorie 'footloose migranten' vaak als problematisch wordt voorgesteld. Maar veel komt voort uit de specifieke afhankelijke en kwetsbare startpositie waar 'footloose migranten' zich in bevinden. Zoals het voorgaande liet zien is het een typische 'startcategorie' van recent aangekomen migranten. Het dynamische perspectief toont namelijk mooi dat bijna alle (19 van de 23) 'footloose migranten' drie jaar later zijn 'uitgewaaierd' over de andere types en dat zij vaker 'uitwaaieren' dan alle andere typen. Dit benadrukt nogmaals het 'ontwikkelingspotentieel' van 'footloose migranten' als 'startcategorie', die met goede taal- en informatievoorzieningen kunnen 'uitwaaieren' over de andere typen.

Met andere woorden, er zijn nogal wat kanttekeningen te plaatsen bij de problematiseringen van de as 'binding met Nederland' van 'footloose migranten'. Door het uitlichten van enkele achterliggende factoren die ten grondslag liggen aan non-registratie en de geringe kennis van het Nederlands is te zien welke complexe spanningsvelden bepaald 'ongewenst gedrag' in de hand werken. Het is belangrijk onderscheid te maken tussen onwil en onmacht. Problematisch gedrag (of gedrag dat als problematisch wordt beschouwd) komt niet alleen voort uit onwil, maar ook uit onmacht; vaak is het een combinatie van beiden. Het is aan een overheid om een realistisch beeld te creëren op vormen van onwil en onmacht. Met onderhavige rapportage is daartoe een belangrijke bijdrage geleverd.

Bibliografie

- Braaksma, S. en T. Westra (2015). De sociale zekerheid van MOE-landers in Nederland. In: Bonjour, S. (e.a.) (eds.) (2015). *Open grenzen, nieuwe uitdagingen. Arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa.* P. 105-122. Amsterdam University Press: Amsterdam.
- Broadway. (2011). *Street to Home Annual Report, 1st April 2011 to 31st March 2012*. Londen: Broadway.
- Dagevos, J. (2011). *Poolse migranten: De positie van Polen die vanaf 2004 in Nederland zijn komen wonen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Doorn, L. van (2002). *Een tijd op straat. Een volgstudie naar (ex-)daklozen in Utrecht (1993-2000)*. Utrecht: NIZW.
- Eade, J., Drinkwater, S. en Garapich, M. (2007). *Class and Ethnicity: Polish Migrant Workers in London*. Swindon: End of Award Research Report, ESRC.
- Engbersen, G., Ilies, M., Leerkes, A. S., Snel, E. en Van der Meij, R. (2011). *Arbeidsmigratie in vieren. Bulgaren en Roemenen vergeleken met Polen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Engbersen, G., Leerkes, A. S., Grabowska-Lusinska, I., Snel, E., en Burgers, J. (2013). On the differential attachments of migrants from Central and Eastern Europe: a typology of labour migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(6): 1-23.
- Engbersen, G., Jansen, J., Faber, M., Leerkes, A. en Snel E. (2014) *Migratiepatronen in dynamisch perspectief*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Friberg, J.H. (2012). The Stages of Migration. From Going Abroad to Settling Down: Post-Accession Polish Migrant Workers in Norway. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38(10): 1589-1605.
- G4-USER (2012). *Feitelijk dakloos in de G4*.
- Garapich, M. (2011). 'Of alcohol and men.' Survival, masculinities and anti-institutionalism of Polish homeless men in a global city, Migration between Poland and United Kingdom, *special issue of Studia Migracyjne-Przeglad Polonijny* 1: 309-330.
- Gemeente Rotterdam (2011). *Monitor Midden- en Oost-Europeanen 2010*.
- Gemeente Rotterdam. (2012*). Monitor Programma EU-arbeidsmigranten, 2e halfjaar 2011*.
- Gemeente Rotterdam (2013). *Monitor Programma EU-arbeidsmigranten 2012*.
- Gemeente Rotterdam (2014). *Monitor Programma EU-arbeidsmigranten 2013*.
- Gemeente Rotterdam (2015). *Monitor Programma EU Arbeidsmigratie 2014* (concepthoofdstuk "Verblijfsbeëindiging en terugkeer").
- Gemeente Den Haag (2012a). *Beantwoording schriftelijke vragen. Inzake: maatschappelijke opvang EU-onderdanen*.
- Gemeente Den Haag (2012b). *Winterkoudeonderzoek 2011/2012*. Rapportage Den Haag. Den Haag: GGD Den Haag.

- Gemeente Den Haag (2013). *Monitor EU-arbeidsmigranten, 2012.*
- Gemeente Den Haag (2014). *Monitor EU-arbeidsmigranten, 2013*.
- Gestel, B. van, Van Straalen, E. K. en Verhoeven, M. A. (2013). *Overlast, lokaal beleid en arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa.* Den Haag: WODC.
- Gilissen, R. & Bindraban, C. (2013). *Analyse Winterregeling Seizoen 2012/2013*. Den Haag: GGD Den Haag, Afdeling Epidemiologie.
- Gilissen, R. & Bindraban, C. (2014). *Analyse Winterregeling Seizoen 2013/2014*. Den Haag: GGD Den Haag, Afdeling Epidemiologie.
- Gijsberts, M. en Lubbers, M. (2013). *Nieuw in Nederland. Het leven van recent gemigreerde Polen en Bulgaren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Heijden, P. van der, Van der Cruyff, P. en Van Gils, G. (2013). *Aantallen geregistreerde en niet-geregistreerde burgers uit Moe-landen die in Nederland verblijven. Rapportage schattingen 2009 en 2010*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Hemmink, A. en Rodenburg, G. (2014). *Trends in dakloosheid onder kwetsbare Rotterdammers.* Rotterdam: IVO.
- IDHEM (2014). *Perspektywa (Werk- en Terugkeer)*. Bezocht via: http://idhem.nl/projecten/ op donderdag 2 oktober 2014.
- Mandos, E. (2013). *Analyse van de Winteropvang 2012/2013*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- McNaughton, C. (2008). *Homelessness among A8 Nationals in the UK*. Paper gepresenteerd op: Housing Studies Association Annual Conference, 2-4 April, 2008, Universiteit van York.
- Mostowska, M. (2011). 'Services for homeless immigrants: The social welfare capital of polish rough sleepers in Brussels and Oslo', European Journal of Homelessness 5, 1: 27-47.
- Nijhoff, K. (2015). Ervaringen van Poolse gevestigde migranten. Wegwijs in Den Haag. In: Bonjour, S. (e.a.) (eds.) (2015). *Open grenzen, nieuwe uitdagingen. Arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa.* P. 37-54. Amsterdam University Press: Amsterdam.
- Ostaijen, M.M.A.C. van, Faber, M.G., Engbersen, G. & Scholten, P.W.A. (2015). *Urban and social consequences of CEE migration. Country Report the Netherlands.* (IMAGINATION Working paper). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Rijk, Vier grote steden (2006). *Plan van aanpak Maatschappelijke Opvang*.
- Snel, E., Faber, M. en Engbersen, G. (2013). Maatschappelijke positie van Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten. *Justitiële verkenningen* (themanummer over arbeidsmigratie), 39 (6): 61-76.
- Snel, E., Faber, M. & Engbersen, G. (2014). Civic Stratification and Social Positioning: CEE Labour Migrants without a Work Permit. *Population, Space and Place*, online: 11 februari 2014.
- Tijdelijke Commissie (2011). *Lessen uit recente arbeidsmigratie. Eindrapport Arbeidsmigratie in goede banen*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011–2012, 32 680, 4.

– Wallace, C. D. (2002). Opening and closing borders: migration and mobility in East-Central Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28(4):603-625.
– Weltevrede, A.M., De Boom, J., Rezai, S., Zuijderwijk, L. en Engbersen, G. (2009). *Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. Een profielschets van recente arbeidsmigranten uit de MOE-landen*. Rotterdam: Risbo BV.

Appendix

Tabel A1.

Gestandaardiseerde beroepen van footloose migranten. Selectie van footloose migranten die op het moment werk hebben.

	Hoog	Midden	Laag	Totaal
Administrateur	1	0	0	1
Assistent manager	1	0	0	1
Eigenaar kleine winkel	1	0	0	1
Software ontwikkelaar	1	0	0	1
AIO Systeem ontwikkelaar	1	0	0	1
Ingenieur	1	3	0	4
Bouwvakker	0	10	1	11
Schilder	0	4	0	4
Kok	0	1	1	2
Musicus	0	1	0	1
Kleermaker	0	1	0	1
Schoonmaker	0	0	14	14
Arbeider in land- en tuinbouw	0	0	8	8
Barman	0	0	8	8
Monteur	0	0	3	3
Oppas	0	0	3	3
Fabrieksarbeider	0	0	3	3
Autowasser	0	0	1	1
Verhuizer	0	0	1	1
Straatverkoper	0	0	1	1
Ramenwasser	0	0	1	1
Totaal	6	20	45	71